

П/73867/ч 8

ПЕРВОНІЙ

ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

1935,

8

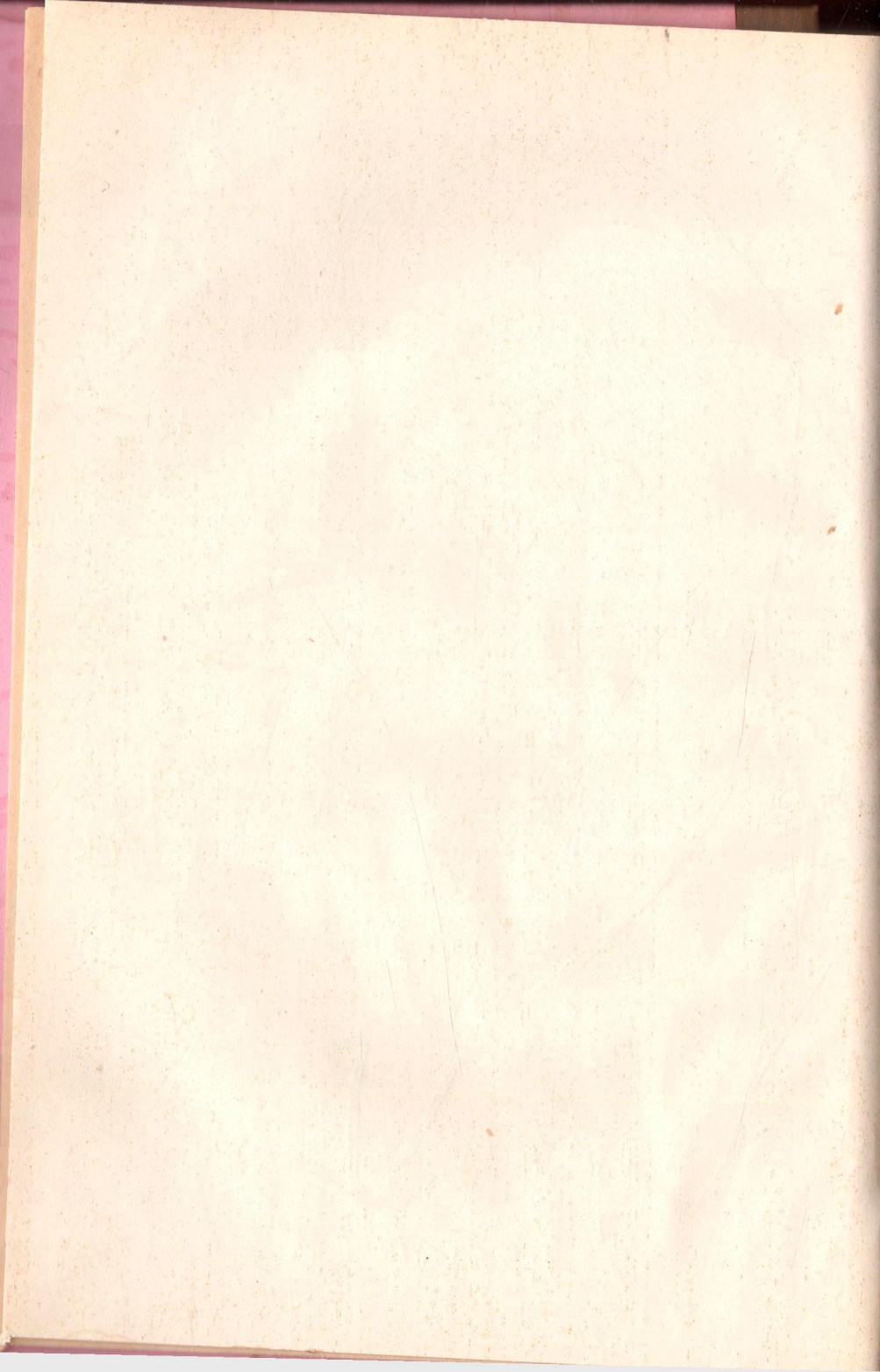
ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

З М І С Т

	Стор.
Клим Ворошилов. Сталін і Червона армія. Стаття	3
Іван Калянник. Серпень 1914 року. Поезія	20
Юрій Яновський. Шлях армій. Уривок з роману	32
Гр. Петніков. Морська червонофлотська. Поезія	48
Юрій Смолич. Наші тайни. Роман (продовження)	50
Александр Сурков. Пісня про Семена Будьонного	133
Микола Матяш. Пісня про те, як вони йшли	135
Павло Кононенко. Героїчна увертюра. Поезія	139
Петро Бурлака. Журавлі. Оповідання	140
 Іван Коперник. Глибін -- Поезія	 157
Д. Галушко і Р. Самарін. Таємниця імперіалістичної війни. Стаття	159
Г. Гельфандбейн. Степан Крижанівський. Стаття	191
Ол. Жданович. З поля дитячої драматургії. Стаття	205
 Література, мистецтво, наука	 216
<div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px;">Микола Коляда</div>	238

Й. В. СТАЛІН

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ОБЛАСНОГО
ХАРКІВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

8

1935

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

СТАЛІН І ЧЕРВОНА АРМІЯ

Мирний будівничий період нашої історії сповнений подій величезної ваги. За останні роки дійсно протекли не ріки, а океани води. Навколо нас відбулися величезні зміни, в іншому вигляді стали перед нами наші перспективи, зовсім перевернулися загальновизнані масштаби й об'єми. З усіма цими подіями нерозривно зв'язана багата й многогранна революційна діяльність товариша Сталіна. За останні 5—6 років товариш Сталін стояв у фокусі боротьби, що розгорталась і клекотіла на наших очах. Тільки цими обставинами й можна пояснити, що значення товариша Сталіна як одного з найвидатніших організаторів перемог громадянської війни було до певної міри заслонене і не дістало ще належної оцінки.

Сьогодні, в день п'ятдесятиліття нашого друга, я хочу бодай почати заповнити цю прогалину¹.

Певна річ, у газетній статті я і найменше не претендую на повну характеристику військової роботи товариша Сталіна. Я хочу тільки спробувати освіжити в пам'яті товаришів декілька фактів з недавнього минулого, опублікувати деякі маловідомі документи, щоб простим свідченням фактів вказати на ту справді виключну роль, яку грав товариш Сталін в напружені моменти громадянської війни.

В період 1918—1920 рр. товариш Сталін був мабуть єдиною людиною, яку Центральний комітет кидав з одного бойового фронту на другий, вибираючи найнебезпечніші, найстрашніші для революції місця. Там, де було відносно спокійно й безпечно, де ми мали успіхи, там не було видно Сталіна. Але там, де в наслідок цілого ряду причин тріщали червоні армії, де контрреволюційні сили, розвиваючи свої успіхи, загрожували самому існуванню радянської влади, де переполох і паніка могли щохвилини перетворитися на безпорадність, катастрофу,— там з'являвся товариш Сталін. Він не спав ночі,

¹ Ця стаття написана т. Ворошиловим до 50-річчя з дня народження т. Сталіна (друкується за книгою „Сталин и Красная армия“, Партиздат ЦК ВКП(б), 1935).

він організовував, він брав у свої тверді руки керування, він ламав, був нещадним і — створював перелім, оздоровлював обстанову. Сам товариш Сталін писав про це в одному листі до ЦК 1919 року, кажучи, що його „обертають на спеціаліста по чищенню стаень військового відомства“.

ЦАРИЦИН

Свою військову роботу товариш Сталін почав з Царицинського фронту і досить випадково. На початку червня 1918 р. товариш Сталін з загonom червоноармійців і двома автоброневиками їде в Царицин, як керівник усієї продовольчої справи півдня Росії. В Царицині він застає неймовірний хаос не тільки в радянських, професійних і партійних організаціях, але ще більшу плутанину і безладдя в органах військового командування. Товариш Сталін на кожному кроці натрапляє на перешкоди загального характеру, що заважають йому виконати його пряме завдання.

Ці перешкоди зумовлювались передусім швидко ростучою козачою контрреволюцією, яка діставала в той час велику підтримку від німецьких окупантів, що зайняли Україну. Козачі контрреволюційні банди незабаром захоплюють ряд близьких від Царицина пунктів і тим не тільки зривають змогу планової заготівлі хліба для голодуючих Москви і Ленінграда, а й для Царицина створюють надзвичайну небезпеку.

Не краще стоїть в той час справа і в інших місцях. У Москві відбувається лівоесерівське повстання, на Сході зраджує Муравйов, на Уралі розвивається й міцнішає чехословацька контрреволюція, на крайньому півдні, до Баку, підбираються англійці. Все горить у вогняному кільці. Революція переживає найтяжчі іспити. Телеграма за телеграмою летить по дротах до товариша Сталіна в Царицин від Леніна і назад. Ленін попереджає про небезпеки, підбадьорює, вимагає рішучих заходів. Становище Царицина набуває величезної ваги. В разі повстання на Дону і втрати Царицина ми ризикуємо втратити весь продукуючий, багатий хлібний Північний Кавказ. І товариш Сталін це добре розуміє. Як досвідчений революціонер, він скоро приходить до переконання, що робота його буде мати якунебудь рацію тільки при умові, коли він зможе впливати на військове командування, роль якого в даних умовах стає вирішальною.

„Лінія на південь від Царицина ще не відновлена“, — пише він Леніну в записці від 7 липня, переданій з характерним написом: „Поспішаю на фронт, пишу тільки про справи“.

„Жену й лаю всіх, кого треба, сподіваюся, незабаром відновимо. Можете бути певні, що не пощадимо нікого — ні себе, ні інших, а хліб усе ж дамо. Коли б наші військові „спеціа-

лісти“ „сапожники!“ не спали і не байдикували, лінія не була б перервана; і якщо лінія буде відновлена, то не завдяки військовим, а всупереч їм“.

І далі, відповідаючи на турботи Леніна з приводу можливого виступу лівих есерів у Царицині, він пише коротко, але твердо і ясно :

„Щодо істеричних, будьте певні, у нас рука не здригнеться, з ворогами будемо чинити по-ворожому“.

Чимраз більше приглядаючись до військового апарату, товариш Сталін переконується в його цілковитій безпорадності, а в деякій своїй частині і просто в небажанні організувати відсіч щодалі нахабнішій контрреволюції.

І вже 11 липня 1918 року товариш Сталін телеграфує Леніну:

„Справа ускладняється тим, що штаб Північно-кавказької округи, як виявилось, зовсім непристосований до умов боротьби з контрреволюцією. Річ не тільки в тім, що наші „спеціалісти“ психологічно нездібні до рішучої війни з контрреволюцією, але також у тім, що вони як „штабні“ працівники, що вміють тільки „креслити рисунки“ і давати плани переформування, абсолютно байдужі до оперативних дій... і взагалі почувають себе як сторонні люди, гості. Воєнкоми не змогли надолужити прогалину...“

Товариш Сталін не обмежується цією убийчою характеристикою; в цій же записці він робить для себе дієвий висновок:

„Дивитися на це байдуже, коли фронт Кальніна (командуючий тоді на Північному Кавказі—В.) відірваний від пункту постачання, а північ—від хлібного району, вважаю себе не в праві. Я буду виправляти ці і багато інших хиб на місцях, я вживаю ряд заходів і буду вживати, аж до усунення чинів і командирів, що гублять справу, не вважаючи на формальні труднощі, які в разі потреби буду ламати. При цьому, зрозуміло, беру на себе всю відповідальність перед усіма вищими установами“.

Обстановка робила все більше й більше напруженою. Товариш Сталін розвиває колосальну енергію і за найкоротший час з надзвичайного уповноваженого по постачанню обертається на фактичного керівника всіх червоних сил Царицинського фронту. Це становище дістає оформлення в Москві, і на товариша Сталіна покладається завдання:

„Навести порядок, об'єднати загони в регулярні частини, встановити правильне командування, вигнавши всіх неслухняних“ (з телеграми РВР Республіки з написом: „Ця телеграма посилається по згоді з Леніним“).

На той час до Царицина підійшли рештки українських революційних армій, що відступали під натиском німецького війська через донські степи.

На чолі з товаришем Сталіним створюється Революційна військова рада, яка заходжується коло організації регулярної армії. Кипуча натура товариша Сталіна, його енергія і воля зробили те, що здавалося ще вчора неможливим. Протягом зовсім короткого часу створюються дивізії, бригади й полки. Штаб, органи постачання і весь тил найрадикальнішим способом очищаються від контрреволюційних і ворожих елементів. Радянський і партійний апарат поліпшується й підтягується. Навколо товариша Сталіна об'єднується група старих більшовиків і революційних робітників, і замість безпорадного штабу виростає на півдні, коло воріт контрреволюційного Дону, червона більшовицька фортеця.

Царицину у той період був переповнений контрреволюціонерами всіляких мастей, від правих есерів і терористів до махрових монархістів. Всі ці панове до появи товариша Сталіна й прибуття революційних загонів з України почували себе майже вільно й жили, сподіваючись кращих днів. Щоб забезпечити реорганізацію червоних сил на фронті, треба було залізною, нещадною мітлою прочистити тил. Реввійськрада на чолі з товаришем Сталіним створює спеціальну Чека і покладає на неї обов'язок очистити Царицину від контрреволюції.

Свідчення ворога іноді буває цінне й цікаве. От як у білгородському журналі „Донская Волна“ від 3 лютого 1919 р. описує цей період і роль товариша Сталіна полковник Носович (колишній начальник оперативного керування армії), що зрадив нас і перебіг до красновців:

„Головне призначення Сталіна було постачання провіанту північним губерніям, і для виконання цього завдання він мав необмежені уповноваження...

Лінія Грязі — Царицину була остаточно перерізана. На півночі осталася тільки одна можливість доставати припаси й підтримувати зв'язок: це — Волга. На півдні, після того як добровольці зайняли Тихорецьку, становище зробилося теж дуже непевним. А для Сталіна, що черпав свої запаси виключно з Ставропільської губернії, таке становище межувало з закінченням його місії на півдні. Та не в правилах, очевидно, такого чоловіка, як Сталін, покидати справу, яку він почав. Треба визнати справедливність йому, що на його енергію може позаздрити перший — ліпший із старих адміністраторів, а здібності пристосовуватися до діла й обставин слід би повчитися багатьом.

Поволі, в міру того як він залишався без діла, вірніше, разом з зменшенням його безпосереднього завдання, Сталін почав входити у всі відділи керування містом, а головне в широкі завдання оборони Царицини, зокрема і всього кавказького, так званого революційного фронту взагалі“.

І далі, переходячи до характеристики становища в Царицині, Носович пише:

„На той час у Царицині взагалі атмосфера згустилася. Царицинська чрезвычайка працювала повним темпом. Не минуло дня без того, щоб у найпевніших, здавалося, і найпотайніших місцях не розкривалися всілякі змови. Всі тюрми міста переповнилися.

Боротьба на фронті дійшла крайнього напруження...

Головним двигачем і головним вершителем усього став з 20 липня Сталін.

Проста розмова по прямому проводу з центром про незручність і невідповідність для справи теперішнього способу керування краєм привела до того, що по прямому проводу Москва дала наказ, який ставив Сталіна на чолі всього військового... і цивільного управління...”

Але сам Носович визнає далі, наскільки ці репресії мали підставу. От що він пише про контрреволюційні організації Царицина:

„На цей час і місцева контрреволюційна організація, що стояла на платформі Установчих зборів, значно зміцніла і, діставши з Москви гроші, готувалася до активного виступу для допомоги донським козакам в справі визволення Царицина.

На великий жаль, голова цієї організації інженер Алексеев, що прибув з Москви, і його два сини були мало обізнані з справжнім станом речей, і через неправильно складений план, заснований на залученні в ряди активно виступаючих сербського батальйону, що був на службі в більшовиків при чрезвычайці, організацію викрито...

Резолюція Сталіна була коротка: „Розстріляти“. Інженер Алексеев, його два сини та разом з ними значна кількість офіцерів, які почасти належали до організації, а почасти тільки з підозри в співучасті в ній, були схоплені чрезвычайкою і негайно, без ніякого суда, розстріляні“.

Переходячи далі до розгрому й очищення тилу (штабу Північнокавказької округи і її установ) від білогвардійців, Носович пише:

„Характерною особливістю цього розгону було ставлення Сталіна до керівних телеграм з центру. Коли Троцький, занепокоений зруйнуванням керування округ, яке він з такими труднощами налагодив, надіслав телеграму про те, що конче треба залишити штаб і комісаріат на попередніх умовах і дати їм змогу працювати, то Сталін зробив категоричний і многозначний напис на телеграмі:

„Не брати до уваги“.

Так цієї телеграми і не взяли до уваги, а все артилерійське і частина штабного управління продовжує сидіти на баржі в Царицині“.

Фізіономія Царицина за короткий час змінилася до незнання. Місто, де ще недавно в садах греміла музика, де буржуазія, що назбігалася звідусіль, разом з білим офіцерством

одверто юрбами блукала по вулицях, обертається на червоний військовий табір, де суворий порядок і військова дисципліна панувала над усім. Це зміцнення тилу негайно позначається позитивно на настрої наших полків, що билися на фронті. Командний і політичний склад і вся червоноармійська маса починають відчувати, що ними керує тверда революційна рука, яка провадить боротьбу за інтереси робітників і селян, нещадно караючи всіх, хто зустрічається на шляху цієї боротьби.

Керування товариша Сталіна не обмежується кабінетом. Коли потрібний порядок наведено, коли відновлена революційна організація, він їде на фронт, який на той час розтягнувся більше як на 600 кілометрів. І треба було бути Сталіним і мати його величезні організаторські здібності, щоб, не маючи ніякого військового підготування (товариш Сталін ніколи не служив на військовій службі), так добре розуміти спеціальні військові питання в тодішній надмірно трудній обстанові.

Пам'ятаю, як тепер, початок серпня 1918 року. Красновські козачі частини наступають на Царицин, намагаючись концентричним ударом скинути червоні полки на Волгу. Протягом багатьох днів червоне військо на чолі з комуністичною дивізією, що вся складалася з робітників Донбаса, відбиває виключної сили натиск прекрасно організованих козачих частин. Це були дні величезного напруження. Треба було бачити товариша Сталіна в той час. Як завжди, спокійний, заглиблений в свої думки, він буквально по кілька діб не спав, розподіляючи свою найінтенсивнішу роботу між бойовими позиціями і штабом армії. Становище на фронті ставало майже катастрофічним. Красновські частини під командуванням Фіцхалаурова, Мамонтова і інших добре продуманим маневром тіснили наше вмотане військо, що мало величезні втрати. Фронт супротивника, побудований підковою, що впиралася своїми флангами у Волгу, день від дня стискався чимраз більше. У нас не було шляхів відступу. Але Сталін про них і не дбав. Він був перейнятий одною свідомістю, одною єдиною думкою — перемогти, розбити ворога будь-що-будь. І ця незламна воля Сталіна передавалася всім його найближчим співборцям, і, не вважаючи на майже безвихідне становище, ніхто не сумнівався в перемозі.

І ми перемогли. Розгромлений ворог був відкинутий далеко до Дона.

ПЕРМЬ

Наприкінці 1918 року утворилося катастрофічне становище на Східному фронті і особливо на ділянці 3-ої армії, що мусила була віддати Пермь. Охоплена супротивником півколом, ця армія під кінець листопада була остаточно деморалізо-

вана. В наслідок шестимісячних беззмінних боїв, при відсутності хоч трохи певних резервів, при незабезпеченості тилу, дуже погано налагодженому харчуванні (29 дивізія 5 діб відбивалася буквально без шматка хліба), при 35-градусному морозі, при цілковитому бездоріжжі, величезній розтягненості фронту (понад 400 кілометрів), при слабому штабі, 3-я армія не здолала встояти проти натиску переважних сил супротивника.

Для повноти безвідрадної картини треба додати масові зради командного складу з колишніх офіцерів, здачу в полон цілих полків, як наслідок поганого класового добору поповнення, і вікуди негодяще командування. В таких обставинах 3-я армія остаточно розвалилася, безладно відступала, зробивши за 20 днів 30 кілометрів і втративши за ці дні 18 тисяч бійців, десятки гармат, сотні кулеметів і т. д. Ворог почав швидко йти вперед, створюючи реальну загрозу Вятці і всьому Східному фронтові.

Ці події поставили перед ЦК питання про потребу з'ясувати причини катастрофи і негайно упорядкувати частини 3-ої армії. Кого послати для виконання цього надзвичайно важкого завдання? І Ленін телеграфує тодішньому голові РВРР:

„Є ряд партійних повідомлень спід Пермі про катастрофічний стан армії і про пияцтво. Я думав послати Сталіна — боюся, що Смілга буде м'який до... який теж, кажуть, п'є і не може відновити порядок“.

ЦК постановляє:

„Призначити партійно-слідчу комісію в складі членів ЦК Дзержинського, Сталіна для докладного розслідування причин здачі Пермі, останніх поразок на Уральському фронті, а також вияснення всіх обставин, що супроводять зазначені явища ЦК уповноважує комісію вжити всіх потрібних заходів до найшвидшого відновлення як партійної, так і радянської роботи в усьому районі 3-ої і 2-ої армій“ (телеграма Свердлову за № 00079).

Ця постанова начебто обмежує функції товаришів Сталіна й Дзержинського „розслідуванням причин здачі Пермі й останніх поразок на Уральському фронті“. Але товариш Сталін центр ваги своєї „партійно-слідчої“ роботи переносить на вжиття дійових заходів для відновлення становища, зміцнення фронту і т. д. У першій же телеграмі Леніну від 5 січня 1919 року про наслідки роботи комісії Сталін жодного слова не каже про „причини катастрофи“, а одразу ставить питання про те, що треба зробити, щоб урятувати армію. От ця телеграма:

„Голові Ради оборони товаришу Леніну.

Розслідування почато. Про перебіг розслідування будемо повідомляти побіжно. Покищо вважаємо за потрібне заявити вам про одну нагальну нужду 3-ої армії. Річ у тім, що від 3-ої армії (понад 30.000 чоловік) залишилося тільки коло 11 ти-

сяч стомлених, обшарпаних солдатів, що ледве стримують натиск ворога. Послані Главкомом частини непевні, почасти навіть ворожі нам і потребують серйозного фільтрування. Щоб урятувати залишки 3-ої армії і запобігти швидкому рухові супротивника до Вятки (згідно з усіма даними, одержаними від командного складу фронту й 3-ої армії, ця небезпека цілком реальна), абсолютно потрібно терміново перекинути з Росії в розпорядження командарма принаймні 3 цілком певних полки. Пильно просимо натиснути в цьому напрямку на відповідні військові установи. Повторяємо: без такого заходу Вятці загрожує доля Пермі, така одностайна думка причетних до діла товаришів, до якої ми приєднуємося на підставі всіх даних, які в нас є. *Сталін, Дзержинський.* 5/1—19, Вятка”.

І аж 13 січня 1919 р. товариш Сталін посилає разом з товаришем Дзержинським свій короткий попередній звіт про „причини катастрофи“, в основному такі: стомленість і вимотаність армії перед моментом наступу ворога, відсутність у нас резервів на той момент, відірваність штабу від армії, безгосподарність командарма, недозволено злочинний спосіб керування фронтом з боку Реввійськради Республіки, що паралізувала фронт своїми суперечливими директивами і відняла у фронту всяку змогу подати негайну допомогу 3-ої армії, непевність надісланих з тилу підкріплень, пояснювана старими способами комплектування, абсолютна несталість тилу, пояснювана цілковитою безпорадністю і нездібністю радянських і партійних організацій.

Одночасно товариш Сталін намічає і негайно здійснює з властивими йому швидкістю і твердістю цілий ряд практичних заходів до піднесення боєздатності 3-ої армії.

„До 15 січня,— читаємо ми в його звіті Раді оборони,— послано на фронт 1200 надійних багнетів і шабель; через день— два ескадрони кавалерії. 20-го відправлено 62-й полк 3-ої бригади (наперед старанно профільтрований). Ці частини дали змогу припинити наступ супротивника, переламали настрій 3-ої армії і відкрили нам наступ на Перм, покищо успішний. В тилу армії відбувається серйозна чистка радянських і партійних установ. У Вятці і в повітових містах організовано революційні комітети. Почато й продовжується насадження міцних революційних організацій на селі. Перебудовується на новий лад вся партійна і радянська робота. Очищено і перетворено військовий контроль. Очищено й поповнено новими партійними робітниками губнадзвичайну комісію. Налагоджено розвантаження вятського вузла...“ і т. д.

В наслідок усіх цих заходів не тільки був припинений дальший рух ворога, але в січні 1919 року східний фронт перейшов у наступ і на нашому правому фланзі був здобутий Уральськ.

От як товариш Сталін зрозумів і здійснив своє завдання „розслідувати причини катастрофи“. Розслідував, з'ясував ці причини і тут же на місці, своїми силами, усунув їх і організував потрібний злам.

ПЕТРОГРАД

На весні 1919 року білогвардійська армія генерала Юденіча, виконуючи поставлене Колчаком завдання „здобути Петроград“ і відтягти на себе революційне військо від східного фронту, з допомогою білоестонців, білофінів і англійського флоту перейшла в несподіваний наступ і створила реальну загрозу Петрограду. Серйозність становища збільшувалася ще й тим, що в самому Петрограді були виявлені контрреволюційні змови; керівниками їх були військові спеціалісти, що служили в штабі західного фронту, в 7-й армії і кронштадській морській базі. Паралельно з наступом Юденіча на Петроград Булак-Балахович добився ряду успіхів на псковському напрямку. На фронті почалися зради. Кілька наших полків перейшло на сторону супротивника; весь гарнізон фортів „Красная горка“ і „Серая лошадь“ одверто виступив проти радянської влади. Вся 7-а армія розгубилася, фронт захитався, ворог підходив до Петрограда. Треба було негайно рятувати становище.

Центральний комітет для цієї мети знов вибирає товариша Сталіна. Протягом трьох тижнів товаришу Сталіну удалось створити злам. Розхитаність і розгубленість частин швидко зліквідовано, штаби підтягнуто, переведено одну по одній мобілізації пітерських робітників і комуністів, нещадно нищено ворогів і зрадників. Товариш Сталін втручається в оперативну роботу військового командування. От що він телеграфує товаришу Леніну:

„Вслід за „Красной горкой“ ліквідована „Серая лошадь“, гармати на них у повному порядку, іде швидка... (нерозбірливо)... всіх фортів і фортець. Морські спеціалісти запевняють, що здобуття „Красной горки“ з моря перекидає всю морську науку. Мені залишається тільки оплакувати так звану науку. Швидке здобуття „Горки“ пояснюється найгрубішим втручанням моїм і взагалі штатських в оперативні справи, що доходило до скасування наказів по морю й суходолу й накидання своїх власних. Вважаю за свій обов'язок заявити, що я й надалі буду діяти таким способом, не вважаючи на все моє благоговіння перед наукою. *Сталін*“.

Через шість день товариш Сталін доповідає Леніну:

„Злам у наших частинах почався. За тиждень не було в нас жодного випадку поодиноких або групових перебіжок. Дезертири вертаються тисячами. Перебіжки з табору супротивника до нашого табору стали частіші. За тиждень до нас

перебігло чоловіка 400, більшість озброєні. Вчора вдень почався наш наступ. Хоча обіцяне підкріплення ще не надійшло, стояти далі на тій самій лінії, на якій ми зупинилися, не можна було — надто близько до Пітера. Покищо наступ іде успішно, білі тікають, ми сьогодні зайняли лінію Керново-Вороніно-Слепіно-Касково. Ми взяли полонених, дві чи більше гармат, автомати, патрони. Ворожі судна не з'являються, очевидно, бояться „Красной горки“, яка тепер цілком наша. Терміново вишліть два мільйони патронів у мое розпорядження для 6 дивізії...”

Ці дві телеграми дають повне уявлення про ту величезну творчу роботу, яку виконав товариш Сталін, ліквідуючи надзвичайно небезпечне становище, що утворилося під червоним Пітером.

ПІВДЕННИЙ ФРОНТ

Осінь 1919 року пам'ятна всім. Наставав рішучий переломний момент усієї громадянської війни. Запоможені „союзниками“, підтримані їх штабами, білогвардійські полчища Денікіна підходили до Орла. Весь величезний Південний фронт повільними хвилями котився назад. Всередині становище було так само тяжке. Продовольчі утруднення надзвичайно загострилися. Промисловість зупинялася через брак палива. В середині країни, і навіть у самій Москві, заворушилися контрреволюційні елементи. Небезпека загрожувала Тулі, небезпека нависла над Московою.

Треба рятувати становище. І на Південний фронт ЦК посилає як члена РВР товариша Сталіна. Тепер уже нема потреби таїти, що перед своїм призначенням товариш Сталін поставив перед ЦК три головних умови:

1) Троцький не повинен втручатися в справи Південного фронту і не повинен переходити за його розмежувальні лінії;

2) з Південного фронту треба негайно відкликати цілий ряд працівників, яких товариш Сталін вважав нездатними відновити становище у війську, і

3) на Південний фронт треба негайно відрядити нових працівників за вибором Сталіна, які б це завдання могли виконати.

Ці умови були прийняті цілком.

Але для того, щоб охопити цю величезну махіну (від Волги до польсько-українського кордону), що називалася Південним фронтом і мала в своєму складі кілька сот тисяч війська, потрібний був точний оперативний план, потрібне було ясно визначене завдання фронтові. Тоді цю мету можна було б поставити перед військом і шляхом перегрупування й зосередження кращих сил на головних напрямках завдати удар ворогові.

Товариш Сталін застає дуже непевну і тяжку обстанову на фронті. На головному напрямку Курск — Орел — Тула нас б'ють, східний фланг безпорадно товчється на місці. Щождо оперативних директив йому пропонують старий план (вересневий) — завдати головний удар лівим флангом, від Царицина на Новоросійськ, через донські степи.

„Основний план наступу Південного фронту залишається без зміни: а саме — головний удар завдає спеціальна група Шоріна, що має завдання знищити ворога на Дону й Кубані“ (з директиви Главкома, вересень 1919 р.).

Ознайомившись з становищем, товариш Сталін негайно приймає рішення. Він категорично відкидає старий план, висуває нові пропозиції і пропонує їх Леніну в такій записці, яка промовляє сама за себе. Вона така цікава, так яскраво малює стратегічний талант товариша Сталіна, така характерна самою рішучістю ставлення питань, що ми вважаємо за корисне навести її цілком:

„Місяців два тому Главком принципіально не заперечував проти удару з заходу на схід через Донецький басейн, як основного. Коли він, проте, не пішов на такий удар, то тому, що посилався на „спадщину“, одержану в результаті відступу південного війська влітку, тобто на стихійно утворене групування війська Південно-східного фронту, перебудування якого (групування) привело б до великого марнування часу, на користь Денікіну... Але тепер обставини і зв'язане з ними групування сил змінилося в корені. 8 армія (основна на колишньому Південному фронті) пересунулася в районі Південного фронту й дивиться просто на Донецький басейн, кінкорпус Будьонного (друга основна сила) пересунувся теж в район Південного фронту, додалася нова сила — латдивізія, яка через місяць, оновившись, знову являтиме собою грізну для Денікіна силу... Що ж примушує Главкома (ставку) обстоювати старий план? Очевидно, сама тільки упертість, коли хочете — фракційність, найтупіша і найнебезпечніша для республіки, культивована в Главкомі „стратегічним“ півником, що перебуває при ньому... Цими днями Главком дав Шоріну директиву наступати на Новоросійськ через донські степи по лінії, по якій може і зручно літати нашим авіаторам, але вже зовсім неможливо буде бродити нашій піхоті й артилерії. Нічого й доводити, що цей божевільний (гаданий) похід в оточенні, ворожому нам, в умовах абсолютного бездоріжжя, загрожує нам цілковитим крахом. Не трудно зрозуміти, що цей похід на козачі станиці, як це показала недавня практика, може тільки з'єднати козаків проти нас навколо Денікіна для оборони своїх станиць, може тільки виставити Денікіна рятівником Дона, може тільки створити армію козаків для Денікіна, тобто може тільки посилити Денікіна. Саме тому конче треба негайно, не марнуючи часу, змінити вже скасо-

ваний практикою старий план, замінити його планом основного удару через Харків — Донецький басейн на Ростов: поперше, тут ми будемо мати оточення не вороже, навпаки — симпатизуюче нам, що полегшить наш рух; подруге, ми дістаємо вельми важливу залізничу сітку (донецьку) і основну артерію, що живить армію Денікіна, лінію Вороніж — Ростов... потрете, цим рухом ми розтинаємо армію Денікіна на дві частини, з яких добровольчеську залишаємо на з'їдень Махнові, а козачі армії ставимо під загрозу заходу їм у тил; почетверте, ми дістаємо змогу посварити козаків з Денікіним, який (Денікін) на випадок нашого успішного руху вперед постарається пересунути козачі частини на захід, на що більшість козаків не піде...; поп'яте, ми дістаємо вугілля, а Денікін залишається без вугілля. З ухваленням цього плану не можна гаятися... Коротше: старий, уже скасований життям план в жодному разі не слід гальванізувати — це небезпечно для Республіки, це напевне полегшить становище Денікіна. Його треба замінити іншим планом. Обставини й умови не тільки вистигли для цього, але й наказують таку заміну... Без цього моя робота на Південному фронті стає безглуздою, злочинною, непотрібною, що дає мені право або, вірніше, зобов'язує мене піти куди завгодно, хоч до чорта, тільки не залишатися на Південному фронті. Ваш Сталін“.

Коментарі до цього документа зайві. Звертає на себе увагу, якою мірою Сталін виміряє найкоротший оперативний напрям. У громадянській війні проста арифметика буває недостатня і часто помилкова. Шлях від Царицина до Новоросійська може вийти далеко довшим, бо він проходить через вороже класове середовище. І, навпаки, шлях від Тули до Новоросійська може вийти далеко коротшим, бо він іде через робітничий Харків, через шахтарський Донбас. В цій оцінці напрямків виявилися основні властивості товариша Сталіна, як пролетарського революціонера, як справжнього стратега громадянської війни.

План Сталіна був ухвалений Центральним комітетом. Сам Ленін власною рукою написав наказ польовому штабові про негайну зміну директиви, що пережила себе. Головний удар був завданий Південним фронтом в напрямку на Харків — Донбас — Ростов. Наслідки відомі: злам у громадянській війні був досягнений. Денікінські полчища були скинені в Чорне море. Україна й Північний Кавказ звільнені від білогвардійців. Товаришу Сталіну в усьому цьому належить величезна заслуга.

Слід ще зупинитися на одному надзвичайно важливому історичному моменті, зв'язаному на Південному фронті з ім'ям товариша Сталіна. Я маю на увазі утворення кінної армії. Це була перша спроба зведення кавалерійських дивізій у таке велике з'єднання як армія. Сталін бачив могутність кінних

мас у громадянській війні. Він конкретно розумів їх величезне значення для переможного маневру. Але в минулому ні в кого не було такого своєрідного досвіду, як діяння кінних армій. Не було про це написано і в учених працях, і тому такого заходу або не розуміли, або просто противидисся йому. Але не такий Сталін: якщо він був певний у корисності й правильності своїх планів, він завжди йшов на пробій у їх здійсненні. І 11 листопада РВР Республіки дістає таке донесіння від РВР Південного фронту:

„Реввійськраді Республіки.

Реввійськрада Південного фронту в засіданні своєму від 11 листопада ц. р., виходячи з умов теперішньої обстанови, постановила утворити Кінну армію в складі 1-го і 2-го кінних корпусів і одної стрілецької бригади (згодом додати і другу бригаду).

Склад Реввійськради Кінармії: командарм т. Будьонний і члени: тт. Ворошилов і Щаденко.

Довідка: Постанова Реввійськради Південного фронту від 11 листопада 1919 р. № 505/а.

Зазначене просимо затвердити“.

Кінна армія була створена, не вважаючи і навіть всупереч бажанням центру. Ініціатива її створення належить товаришу Сталіну, який цілком ясно уявляв собі всю необхідність подібної організації. Історичні наслідки цього заходу добре всім відомі.

І ще одна характерна особливість виявилась у товариша Сталіна цілком виразно на Південному фронті: діяти ударами угрупованнями, вибираючи головні напрямки, зосереджувати на них найкращі частини й бити ворога. В цій справі, а також у виборі напрямків він досяг великої майстерності.

Після розгрому Денікіна авторитет Сталіна як першорядного організатора й військового вождя стає незаперечний. Коли в січні 1920 р. під Ростовом в наслідок грубих помилок фронтового командування настає небезпечна затримка нашого наступу, коли знов наростає загроза, що білогвардійці, підправившись, зможуть звести нанівець плоди нашої перемоги, Центральний комітет шле Сталіну таку телеграму:

„З огляду на потребу встановити справжню єдність командування на Кавфронті, підтримати авторитет командфронта і командарма, використати в широкому розмірі місцеві сили й засоби, Політбюро ЦК визнало за безумовно необхідне, щоб ви негайно вступили в склад Реввійськради Кавфронту... Повідомте, коли виїжджаєте в Ростов“.

Товариш Сталін скоряється, хоча і вважає, що з огляду на стан здоров'я його не треба рушати з місця. Потім його дуже турбує, що ці постійні перекидання можуть неправильно зрозуміти місцеві партійні організації, які готові будуть „обвинуватити мене в легковажному перескакуванні з одної галузі

керування в другу, через їх необізнаність з постановами ЦК“ (телеграма товариша Сталіна від 7 лютого 1920 року). ЦК згоджується з товаришем Сталіним, і Ленін 10 лютого телеграфує йому: „Я не трачу надії, що ... все діло наладиться без вашого переміщення“.

Коли Врангель під шумок білопольської кампанії вилізає з Криму і створює нову, страшну загрозу звільненому Донбасові і всьому Півднєві, Центральний комітет ухвалює таку постанову (3 серпня 1920 р.):

„З огляду на успіх Врангеля і тривогу на Кубані треба визнати, що врангелівський фронт має величезне, цілком самостійне значення, і виділити його як самостійний фронт. Доручити товаришу Сталіну сформувати Реввійськраду, цілком зосередити свої сили на врангелівському фронті, на командуючого фронтом — Єгорова або Фрунзе, по згоді Главнома із Сталіним“.

Того ж дня Ленін пише до Сталіна:

„Щойно провело Політбюро поділ фронтів, щоб ви виключно зайнялися Врангелем...“

Товариш Сталін організує новий фронт, і тільки недуга звільняє його від цієї роботи.

Під час білопольської кампанії товариш Сталін був членом РВР Південно західного фронту. Розгром польських армій, звільнення Києва і Правобережної України, глибоке проникнення в Галичину, організація славетного рейду 1-ої Кінної армії — дітища Сталіна — великою мірою є результати його вмілого і вправного керування.

Розгром усього польського фронту на Україні і майже цілковите знищення 3-ої польської армії під Києвом, нищівні удари по Бердичеву й Житомиру і рух 1-ої Кінної армії в ровенському напрямку створили обстанову, яка дала змогу і нашому Західному фронтові перейти в загальний наступ. Дальші дії Південнозахідного фронту приводять червоне військо під самий Львів. І тільки невдача нашого війська під Варшавою зриває Кінну армію, що приготувалася до атаки Львова і була в 10 кілометрах від нього.

Одначе період цей такий багатий на події і освітлення його потребує такої широкої документації і старанного аналізу, що виходить далеко за межі нашої статті.

Цим коротким описом військової роботи товариша Сталіна не вичерпується навіть характеристика його основних властивостей військового вождя і пролетарського революціонера. Що найбільше впадає в очі — це вміння товариша Сталіна швидко схопити конкретну обстанову і відповідно до неї діяти. Бувши найзавзятішим ворогом розхристаності, недисциплінованості і партизанщини, товариш Сталін там, де інтереси революції того потребували, ніколи не вагався брати на себе відповідальність за крайні заходи, за радикальне

ломання; там, де того вимагала революційна обстановка, товариш Сталін готовий був піти наперекір усяким установам, усякій субординації.

Товариш Сталін був завжди прихильником найсуворішої військової дисципліни і централізації при неодмінній одначості умов вдумливого і витриманого керування з боку найвищих військових органів. У вищенаведеному звіті Раді оборони від 31 січня 1919 р. товариш Сталін пише разом з Дзержинським:

„Армія не може діяти як самодостатня цілком автономна одиниця; в своїх діях вона цілком залежить від сумежних з нею армій і насамперед від директив Реввійськради Республіки: найбоєздатніша армія при інших рівних умовах може потерпіти крах, коли директиви центру неправильні і коли нема дієвого контакту з сумежними арміями. Неодмінно треба встановити на фронтах, насамперед на Східному фронті, режим суворої централізації дій окремих армій навколо здійснення певної, серйозно продуманої стратегічної директиви. Свавілья або необдуманість у справі визначення директив без серйозного зваження всіх даних і швидка зміна директив, що випливає з цього, а також невизначеність самих директив, як це допускає Реввійськрада Республіки, виключає можливість керувати арміями, веде до марнування сил і часу, дезорганізує фронт“.

Товариш Сталін завжди вимагав персональної відповідальності за доручену справу і фізично не терпів „відомчої черполосиді“.

Величезну увагу приділяв товариш Сталін організації постачання війську. Він знав і розумів, що значить гарне харчування й тепла одежа для бійця. І в Царицині, і в Пермі, і на Південному фронті він не зупинявся ні перед чим, щоб дати війську все потрібне і тим зробити його дужчим і стійкішим.

В товаришеві Сталіні ми бачимо найтипівіші риси організатора пролетарського класового фронту. Він приділяє особливу увагу класовому комплектуванню армії, щоб у ній дійсно оставалися робітники й селяни, „що не експлуатують чужої праці“. Він надавав величезної ваги розгортанню політроботи в армії і не раз був ініціатором мобілізації комуністів, вважаючи за необхідне, щоб значний процент їх посилали рядовими бійцями. Товариш Сталін ставив суворі вимоги щодо добору военкомів. Він гостро критикував тодішнє Всеросійське бюро військових комісарів за надсилання „хлопчиків“. Він говорив:

„Военкоми повинні бути душею військового діла і вести за собою спеціалістів“ (телеграма з Царицина, 1918 р.).

Товариш Сталін надавав величезної ваги політичному станові армійського тилу. У звіті про 3-ю армію він пише:

„Слабе місце наших армій — нетривкість тилу, що пояснюється головню занедбаністю партійної роботи, невмінням совдепів перетворити в життя директиви центру, виключним, майже ізольованим становищем місцевих надзвичайних комісій“.

Товариш Сталін був виключно суворий щодо добору людей. Незалежно від посади, дійсно „не зважаючи на осіб“, він найсуворіше звільняв нездатних спеців, комісарів, партійних і радянських робітників. Але в той же час, як ніхто, товариш Сталін завжди підтримував і захищав тих, котрі, на його думку, виправдали довір'я, яке виявила до них революція. Так чинив товариш Сталін відносно йому особисто відомих заслужених червоних командирів. Коли один із дійсних пролетарських героїв громадянської війни, згодом командир 14 кавалерійської дивізії, т. Пархоменко, вбитий в боротьбі з махновськими бандами, на початку 1920 р. був через непорозуміння присуджений до найвищої міри кари, товариш Сталін, дізнавшись про це, зажадав негайного і безумовного звільнення.

Таких і подібних до цього фактів можна було б навести велике число. Товариш Сталін, як ніхто інший з великих людей, умів глибоко цінити працівників, що віддали своє життя пролетарській революції, і це знали командири, знали всі ті, кому доводилося під його керуванням провадити боротьбу за наше діло.

Такий є товариш Сталін у громадянській війні. Таким він залишається і на протязі дальших років боротьби за соціалізм.

Громадянська війна вимагала від товариша Сталіна величезного напруження сил, енергії, волі й розуму. Він віддавав себе всього цілком і неподільно. Але в той же час він видобув з неї величезний досвід для своєї дальшої роботи.

У громадянській війні товариш Сталін в різноманітних і найскладніших умовах, маючи величезний талант революційного стратега, завжди вірно визначав основні напрямки головного удару і, надзвичайно вміло застосовуючи відповідні до обставин тактичні прийоми, досягав бажаних наслідків. Ця властивість пролетарського стратега й тактика зосталася при ньому і після громадянської війни. Ця його властивість добре відома всій партії. Найкраще про це могли б розказати Троцькі і іже з ними, що поплатилися своїми боками за спробу підмінити своєю дрібнобуржуазною ідеологією велике учення Маркса — Леніна. Не гірше знають про це і праві опортуністи, що тільки недавно зазнали цілковитого розгрому.

Товариш Сталін і в мирній обстанові безперестанно разом з Ленінським ЦК провадить з неменшим успіхом, ніж у громадянській боротьбі, нещадну війну з усіма вільними й не-

відними ворогами партії і будівництва соціалізму в нашій країні.

Але разом з тим, переставши давно бути формально військовим, товариш Сталін ніколи не переставав глибоко займатися питаннями оборони пролетарської держави.

Він і тепер, як минулих років, знає Червону армію і є її найближчий і найдорожчий друг.

З російської переклав
В. Свідзінський

СЕРПЕНЬ 1914 РОКУ ¹

Сірчаний дух скловаренних печей
туманом сизим облягає гуту,
струмочками гарячої отрути
з повітрям димним до легень тече.
Камінна втома груди наливає,
посохлі від настійного дуття
в тоненькі рурки, що зі склом летять,
і скло на жбан прозорий виростає.
Нечутний вдар, і жбан уже несуть
до гартувальні виснажені хлопці,
киплять дойниці полум'ям у топці,
і грушу скла на рурку знов беруть
обпалені підручні. Мов комета,
жагуче скло проноситься в імлі.
Що проти цього пекла на землі
тортур підземних бісові прикмети?

Сергій уже надув двадцятий жбан;
йому б льодової води ковтнути,
та обступає склом пекельна гута
і рурка сіллю ятрить на губах.
П'ять рурок ще, і відпочинок гляне,
обмие тіло бруднуватий став,
і юшка, картоплинами густа,
в щербатому чагунчику устане.
Чагун щербатий! Трое поколінь
ти бачив схиленими над тобою,
одні за батьківщину головою
лягли в турецьку невідому тлінь.

А другі від запалення легенів
лежать в хатині темній та глухій,
кінчаючи потьмарений похід

¹ Розділ з віршованого роману „Повноліття“.

через життя і радощі нужденні.
Чагун щербатий, думає Сергій,
невже із тебе й сину доведеться
потомлене наснажувати серце,—
ловити подих картоплинний твій?
Цехами йдуть чутки! Чутки жахають,
манчжурський страх у полон бере,
тож не дарма Пуанкаре
привітно у столиці позіхає.

Дзвінок на відпочинок дзеленчить,
за ставом збори, треба не забути
принести прокламації до гуті—
рожевих днів, казкових днів ключі.
Над гутю пливе серпневий день,
розтопленим асфальтом диха,
предтечею небаченого лиха
тривожна чутка до ставка бреде.
— Здорово був, Сергію, як старий?
Сьогодні збори по обіді зразу.
— Про збори знаю, що чувать з наказом?
Старий сьогодні, мабуть, догорить.

А день від диму ситого не меркне,
день сушить сорочки і важчить крок;
за брамами заводу ярмарок
розташувався біля церкви.
Репінням непомащених коліс
заповнювалась площа ярмаркова.
Пливло в повітрі обважніле слово
про вдачу покупця і падало униз,
підводилось, стискаючи долоні,
на згоду за шкапину чи вівцю,
струмками поту бігло по лицю,
азартом стукало в засмаглі скроні.

Купраті коні били копитами
жовтаву ожеледь серпневих трав,
веселі зграї горобців і гав
крутились над горбатими возами.
Вози розкрили яблука червоні,
брунатні сливи і гречаний мед,
пташиний наполоханий намет,
годовану телицю на припоні.
У прохолоді церкви кобзарі
дівочу тугу виливали в пісню;
жаринами погойдуючись, виснув
зелених мух дзиччастий рій.

І карусель під тентом каруселив
жовтогарячу птицю, а за ній
очей дитячих стримані вогні
летіли від чекання невеселі,—
ще може татко кине п'ятака,
коли шкапину куплену обміє.
Спіральний вітер із-під тенту віяв,
на огірв прикутих закликав.

Витягували щастя випадкове
дівчата повнотілі та стрункі,
і жартома крутили парубки
слівце рожеве про осінні влови —
по клунях земляного духу повних,
рипливої соломи, теплих рук
і поцілунків невимовних.

Тож ярмарок, як ярмарок, та ось
страшне, незрозуміле почалось:
ударив дзвін, і покотилась долом
в південний спокій неспокійна мідь.
Здригнулось листя в голубій пітьмі,
і загойдалось язикате коло
дзвіниці, що встромила дужий хрест
в блакить, натягнуту на круговид наметом.

Солдатськими сумними силуетами
устиали постаті берез.
На ярмарку на мить застигли коні,
очима повертаючись на дзвін,
і коники в поурмленій траві
замовкли несподівано. Долоні
зашкорубілі крамар відпустив,
і покупець, забувши вдачу згоди,
помітив свій рвучкий гарячий подих
і до шкапини — зірвані мости.
Ач бевкнуло! Старенька кожушина
крізь губи чвиркнула: „Гуде й гуде.
Чого б ото гойдатися удень,
коли і вранці било без упину?“

— Е, чоловіче, не кажи, не варто
нам з богом сперечатись, може він
скликає нас на цей південний дзвін,
щоб з нами випити горілки кварту?
— Це справа добра!

Кобзарі в дзвіницю

порожніми очицями вп'ялись,
і карусель рипливо зупинивсь,
спустивши розмальовану спідницю.

Знялася курява. Спітнілий галас
на плечі падав і під ноги ліз.
Ось шкереберть серед дороги віз
людська поставила навала.
У боки бризнули шрапнеллю сливи,
і коник влипнув у гречаний мед,
пташиний перекинутий вамет
крильми і криком бився полохливо.

А дзвін лунав поважно й урочисто
над метаниною голів і плеч
і на фронтоні церкви чорний меч
м'язистий янгол підіймав. Над містом
корогвами прослались небеса,
потомлені задухою і пилом;
зеніт переваливши, остовпіло
набряклий спрагою серпневий плід звисав.
Уже притвор, згубивши прохолоду,
вбрав похапливо кожушний пах...

Тоді гудок, як спис майнув з заводу,
розрізав обрій і застряг в степах.
І в перший раз крізь байдужі ворота
на вулицю повз ями й рівчаки,
не змивши плями кіпоті та поту,
без метушні пройшли робітники.
Без метушні. І все ж таки на лицях
розгубленість лежала мовчазна,
коли під вії сховано криниці
очей, щоб й друг тривогу не пізнав.
І все ж таки у рухах нерішучість,
що їй не скажеш рішуче: обличі!
яка у злиднях і негоді учить
іти з товаришами пліч - о - пліч.

Вона ще зранку до цехів пролізла —
нечутна чутка, дика і тупа,
чутлива, як воложиста білизна
під вітром осені. Коли ж упав
гудок застужений на дві години
раніш од шабашу, мов крик: пусти! —
тоді на мить устали домовини
з печальною застиглістю хрестів
на чорному неораному полі,

де з виднокругу котиться розкат
гармат важчезних, де хмарини голі
під вітром слабодухим, як тоска,
нахабно дивляться в продроглі шанці,
а там під бджільним перехрестям куль
армійська т га і веселі пранці
від хвойди, що бере по п'ятаку
за всю любов і ненависть і тугу
за домом приголомшеним, за біг
отруйних діб, за жовті руки друга,
за весни запізнілі без відлиг.

Додому не розходились. Незнаність
гнітила і тривожила, як час,
коли впаде в останньому прощанні
самотня крапля. З острахом в очах
до корню не один не міг збагнути
нечутну чутку, що для всіх несе
облудних верст і переходів пута
з охриплою утомою пісень.

Воріт заводських вузьмина
вихлюпувала блузи та кашкети,
клубок розмов поволі виринав,
тривоги розбираючи прикмети.

— До церкви!

А пощо?

Дивись там люди!

— Ходім, ходім!

Та не піду, мура!

— Однаково, вже гірше нам не буде,
хоч випити б тепер останній раз.

— Товариші!

— Оратель, подивись но!

... Нас продають на смерть ...

— Та замовчи!

... Кому і за що?

Та не даром, звісно!

... Знов крові захотіли паничі ...

— Хто це сказав? У-у, морда! І урядник
підніс кулак: — Перекуси язик!

Та хтось іззаду дужий та огрядний
схопив його. Урядник швидко зник.

Сергій Булат, на плечі друзів спершись,
ліз на пожежну кухву, бо його
сьогодні до кісток пропік уперше

гуртків запільних визвольний вогонь.
Гуртків запільних і ночей безсонних,
що несли теплу чуйність сторінок
і розсували виднокруг за гони,
за димний цех і за брудне вино.
Повітря вибухало у легенях,
підходила до скронь сувора кров,
Сергій волів збагнути слово Ленін,
що наче компас вивіряє крок.

І ось сьогодні ночі та безсоння
із сторінок, як дійсність, проросли
під цим і рідним і чужим підсонням,
де тільки вітер шкутильгає злий.
В'язниці виростають, і безправність
людину ще з колиски обвива,
як похорон, проходять сині травні,
до старості сивіє голова.
Сергій дивився на кашкети драні,
на очі стомлені та на провал
грудей, і підступали до гортані
ніколи ще неказані слова.

— Товариші! Розходитись не треба...

— До церкви підемо!

— Який страшний!

— Чого ж іще від нас бажає небо?

— До церкви!

— А пощо?

...— Товариші!

Ви хочете до церкви? Справедливо —
там з ярмарку селяни. Отже, нам
упасти варто, як громохка злива,
на голову попівську, щоб узнав
наш брат, що землю поливає потом,
кому й навіщо ця війна тепер;
як наші груди, втиснувши в болото,
цар вирішив жбурнути нас на смерть.
Ходімте!

— Не розходьтєся!

І рушив

рішучий натовп, заховавши гнів...

З провулків сипались червоні груші
урядницьких високих картузів.
Містечко присувалось до притвору
дорогами, хатами і людьми —
там ситий голос безупинно мив

молитвами задушний морок.
А морок на обличчя наповзав,
на степові завітрені обличчя,
коли тупого захвату не личать,
не відчують, що іде гроза,
стальною блискавицею прошита,
наснажена ударами підков,
де кожний день, як неблаганний зшиток
з найменнями в графі — за упокой.

Корогви над юрбою хилитались,
мов крила круків, і лягурний піп
з обличчя змахував натхненний піт,
ревли дяки й молитву підіймали.
Хрест вилітав спід рукава, мов крижень,
і піп блудливо обдивлявся кругом,
і линви брів над переніссям рижим
по зморшках лізли над м'язистим — го!
а — споді, наливалось голосами
до гикавки набитих животів...
Піп вуха затуляв. Здрігався камінь,
і ситий спів розхристано летів.
Обіч попа, розкривши синю свитку,
сухий та чорний, мов чума,
ісусову святу борідку
на вищих нотах крамар підіймав.
Борідка на хвилину завмирала,
розмазуючи молитовний піт;
гаряча синь її нових чобіт
рухливий хрест спокійно відбивала.
Та захитались раптом кожухи,
дяки забули молитовну вроду,
здрігнувсь притвор, зачувши топ походу —
одноманітний топ, рішучий та глухий.
Топ кутого рішучістю протеста
ударив янгола в зчорнілий лоб,
облудними словами маніфеста
піп намагався зупинити топ.

То йшли робітники від чорного заводу,
з єдиним серцем і мозком одним:
звивався цигарок гіркотний дим,
як з'єднаний, суцільний подих.

Дяки похапливо рвонули: слава!
Розсунувся притвор на голоси,
і янгола рука з мечем іржавим
щит сонця розрубала навкоси.

З очицями, наповненими гноєм,
просунувся каліка до попа,
і несподівано для всіх упав
дебелий мат на злото аналою.
Жовтаві губи обпалила піна,
хапаючи в полон брудні слова,
незграбно затрусилась голова
в пропасниці і випнулись коліна.
Сліпець крутнувся і ринувсь горілиць
попу лягурному під ноги.
Борідка крамаря, з'єднавши чорну міць,
ногою в скроню хряснула, і стогін
поповз підлогою і забренів
жадобою до бою і розплати
за очі вибиті, за довгий гнів,
який не можна назавжди сховати.
Бо костуром, як оком, у руці
каліки обдивляються дорогу,
і проростає зла пересторога
крізь мертвий погляд стомлених сліпців.
Краплини жовчі у глухих очах
до черстої землі занотували —
падіння усурійських перевалів,
манчжурських сопок буряну печаль,
безхмарну і холодну висоту,
походних вівтарів брунатні шати,
попалений і зданий Порт-Артур,
слізьми обмитий і укритий матом.

Робітники підсунулися ближче
продимленою лавою, і от
знялася вигуків незграбна хвища:

— Дивись, ударив!

— В голову!

— Роцот!

З прикащиками господа!

І руки

подертих кожухів і димних блуз
рвонули аналой. І дикий камінь вгруз
борідці в очі. Рухи... Крики... Стукіт...

— Товариші!

Застиг гарячий натовп
від заклику Сергієва.

— Не це

робити треба і не тут розплата —
увагу на село і кожен цех.

Для царських холоуів і для царя
ми не розумні, ми без мозку м'ясо,

а цар, ви знаєте, до м'яса ласий,
так хай йому оці слова горять,
що ми уміємо боротись...

Читачі!

Дозвольте невеличкий відступ.
Ходімте в хату цвільну та імлисту,
до того, хто Сергія вчив
у гуті губи облікати жаром.
Ми знайдемо його в останній час
нужденного життя, коли думок отари
розбіглися, а темне скло в очах
уже про смерть говорить...

На підлозі,
що пахне потом літньої сосни,
під невиразним образом Ісуса,
важкою головою до вікна
старий Булат на чорному дранті
в конвульсії здригається жорстокий,
і чують темні та глухі кутки
кісток рипіння і підлоги стогін.
Дід повертається на правий бік,
як риба, викинута на пісок,
вуста сумні і сині розтуляє,
зубами, жовтими від тютюну,
шматує скупчене, туге повітря.
Дід пальцями холодними й сухими
торкається повік жовтогарячих,
і шкіра висхла тихо шарудить.
Уже його мутні, безбарвні очі,
що задубіли, мов краплини скла
на стінках відпрацьованих дойниць,
напружено вдивляються в Ісуса.
Дід молиться. Відчувши вічність смерті,
він просить небагато.

— Хай Сергій
з роботи прийде, поруч мене стане,
щоб я сказав останній заповіт,—
він від Сергія перейде онукам,
онуки будуть жити, як і я:
у гуті губи облікати жаром
розтопленого скла. В перепочинок
на березі ставка, що забирає
з усіх цехів рідкий, прогорклий сморід,
стягати будуть з виснажених плеч
брудну і нескладну робочу одіж.

За діда з батьком у неділю вип'ють,
що винуваті в їхньому житті,
яке проходить між вогнем дойниць,
брудним ставком і пляшкою горілки.
Ісусе, прошу тя в останній раз,
Ісусе, прошу...

Через віти лип,
що розрослись під вікнами сліпими,
заходить сонце у низьку кімнату,
і жмуток променів лягає просто
на сиву голову і образ у кутку.
І дід здригається не від хвороби, —
він тягнеться підняти неслухняну
важучу голову. На сухорлявій шиї
набряклі жили сині і товсті,
як ребра перебиті, виступають.
Він дивиться розгублено і тупо
на саяво біле й жартівливість фарб,
що проступає на старій іконі
під променями сонця. В перший раз
за все життя і радощі нужденні
дід бачить п'яну посмішку Ісуса,
що навіть нахиляється до нього
із темного і димного кутка.

І хворий хоче, хоче одягнутись,
іще ледь-ледь і він на ноги встане,
подивиться Ісусу просто в очі
і запитає... Сил немає більше...
Старий, згинаючи хиткі коліна,
безсило падає...

Трухляві дошки скиглять,
продимляна кімната вибухає
розхристаною гамою репінь
і падають на діда зза ікони
біляві незнайомі папірці,
з незрозумілими рядками літер
і ластівками незнайомих слів.
За півстоліття не вдалося діду
опанувати цю складну науку,
та дід померти з нею хоче. Він
стискає сухорлявими руками
біляві незнайомі папірці.

Під сонцем у кутку Ісус сміється.
Чого? Чорт зна чого! Йому під сонцем
і весело і тепло.

Згадує старий
своє життя робоче: ще ніколи
в оцій кімнаті він не бачив сонця,
і цей куток, де мовчазна ікона,
завжди для нього в мороці стояв, —
бо до заводу вирушав о третій
годині ночі й повертався, коли
за хатою уже зоря безбарвна
нечутно шепотіла: день пройшов.

В печері печі літепло обіду
щовечора на нього чатувало,
стара витягувала зеленаві
списи потомленої цибулини,
так, цибулини, цибулини, цибу-
лина жовта й запашна
замість Ісуса у кутку під сонцем.
Дід роздуває угроваті ніздрі,
до цибулини дотягнутись хоче;
як непроварене зелене скло,
предсмертна слина, довга і сумна,
сповзає з рота синього.

А день,
серпневий день, отстояний та чистий,
рудастим пилом проплива над містом,
возами трясками у степ гуде.
День хлескає по конях батогами,
і коні мчать від церкви... Крики... Рух...
Пикатих жандарів проклятий круг
Наводить спокій пострілами в гамі
серпневого повстання. Шкереберть
злітає явгол з білого фронту,
і над юрбою галас, мов бутони,
з яких ось-ось очерить зуби смерть.

Сергій уже пробрався за городи.
Молебн зірвано. Пішов по селах жах.
Тож хлопці ще піднімуть на ножах
урядників.

Та на обличчі подив —
здається, мати плаче біля тину
на жовтому побитому дворі.
Ось тин майнув. Ось двір. Уже поріг,
а за порогом в очі сину
важкою головою до вікна
під невиразним образом Ісуса —
старий Булат. Свічками встали вуса,
на них тепліє мертва тишина.

Сергій упав на стомлені коліна,
відчувши град солоний на лиці.
Та що таке? У батька папірці?
Читає старий? Задухи пітна глина
повзе до горла. Це ж вогонь ночей
безсонного, запільного запалу,
щоб розхитать імперію помалу.
З цих папірців свідомість потече
в оселі робітничі.

Остроги
і закаблуки ковані у двері
із звісткою арешту на папері,
кулак урядника під бік тугий.
Сергій підводиться:— Ну, що ж, беріть!
Та тільки пам'ятайте! Не надовго!
Ось цей мертвець, піввіку темний човгав
та вмер із нашим словом, бо горить
в його очах, до строку посивілих,
ненависть дужа, що потроїть сили.
Беріть, кажу !..

Застигли жандарі
від остраху, мов скам'янілі стали,
тоді Сергій із хати — за поріг.
За тин... Город... У яр... Лісок... І далі.
Хай постріли майнули навздогін,
хай куля біля скроні просвистіла!
Ось поле ще — останній перегін!
І знов до діла!

Так починався серпень в роки ті,
коли під стіл я лазив, як в печеру.
Уже погнив на кладовищі череп
старого діда. Стеляться путі
Сергієви через продроглі шанці
і чорний сморід змушених атак.
Все ж у жовтневих наступах повстанців
ми ще зустрінємось, Сергію? Так?

Харків
1933 — 1935

ШЛЯХ АРМІЙ

„Тільки що провело Політбюро поділ фронтів, щоб ви виключно зайнялися Врангелем“.

(Ленін — Сталіну)

... „Перемога над Врангелем є подія величезного значення не тільки з точки зору політичної, але й з точки зору воєнної ...

... Ентузіазм червоноармійських частин виявився сильнішим від перекопських і чонгарських укріплень білих. Цей ентузіазм в тилу і на фронтах викликала самовіддана робота партії і передовиків—робітників, влитих у частини. Партія zorganizувала цю перемогу“.

(Ленін)

Десь після Апостолова, після знаменитого бою з кіннотою генерала Бабієва, Чубенко їхав на червоній, як захід сонця, тачанці нового свого й найкращого кулеметника, ковала Максима. Донбасівський полк, витримавши в складі цілої армії кількогодинний переможний бій з білою гвардією, переслідував рухливого ворога, що ринувся до Дніпра. Чубенко, схудлий і тендітний після тифу, і вусатий Максим сиділи на тачанці в позах гордовитих і незалежних, позад їх заходило сонце, Чубенко тримав у руці ковану з заліза троянду, оцінював її оком середньовічного цехового майстра.

Це було чудо досконалості, натхнення й терпіння, ніжний витвір надзвичайного молотка, радість металу, що процвів і вицвів і збагнув крихке проростання живих клітин.

„І тобі скажу, командире, кожен пелюстку молотком кував, а вся троянда з одного шматка і нічого тут не приварено чи злютовано, мов росла вона в мене з залізного зерна, з металевої прищепи. А родом я коваль і зброяр, на всю армію кулемети справляв, і світ пройшов наскрізь, як журавель“.

Примітка. „Шлях армій“—розділ з роману Юрія Яновського „Вершники“, що виходить накладом Державного літературного видавництва України.—Ред.

Чубенко оглянувся на полк, що гримів одною валкою, бій був під Шолоховим, полк, поповнений після польського походу, знову розквітнув донбасівською славою, на тачанці стояв кулемет, вдосконалений і пристріляний, слухняний і повороткий, живірений, надійний „максим“.

„Ти не повіриш, командире, яка це тонка штука — кувати троянду, щоб була вона ніжна й шаршава, щоб на неї роса вночі падала — на чорну мою й вічну троянду. Люблю я красиву й ажурну роботу, мені хочеться бути майстром на весь світ, і щоб життя навкруги було красиве та сонячне. І от на червоній тачанці їздимо, а раніш тачанка у мене була друга, по ній — червоні яблука, зелені квіти, соняшники — де прийдеться.“

„Ковалеві весь світ відкрито, а як він до того ще бив урядника у п'ятому році та підранив жандарма, як він співав „Марш, марш вперед, рабочий народ!“ і носив червоного прапора, то його мандрівну судьбу можна знати наперед. І я рушив у широкий світ.“

„Викувати троянду не кожний зуміє, і я щоразу повертався до цієї справи, як тільки траплялась хвилинка. Коли я сидів у в'язниці перед довічним засланням, я все допитувався, чи хватить віку на моє заслання. І день ішов, і ніч ішла, і днів було без ліку, я збагнув, що вік мій не довший за день, усе життя своє я передумував за день, і ще багато залишалося дня на тюремну нудьгу.“

„Та от трапився мені молодий смертник, убив він пристава, його мали повісити, — „ковалю, ковалю, — каже він, здригаючись усім своїм життям під навалою останніх мислей, — не скувати нам, ковалю, троянди. Вона росте ніжними ранками, п'ючи росу, а ми лягаємо скривавлені їй під ноги, ковалю, ковалю, якби ти вмів кувати троянду, бо вона помалу росте, наша троянда революції“.

„І його повісили сірим світанком під жахливі крики цілої тюрми, ми кричали, ми били стільцями двері, ми рвали одержу й розбивали вікна. Молодий мрійник розлучився з життям під гуркіт і сказ нашого протесту, хотів би я знати — яку музику сприйму я на тій останній межі?“

„І от запам'ятав я ту троянду й став кувати. Коли брав молотка, мені здавалося, що всі ковалі світу беруть молотки, б'ють молотками, б'ють молотками, допомагаючи мені. Це була якась голка, що проткнула мій мозок, я вдень і вночі почував її — оцю мою троянду. Коли людиною керує одна лише думка, ніщо ту людину не візьме — ні голод, ні холод, ні смерть, ні спека. І мабуть тільки через це я лишився живий, пройшовши стільки світів, куючи залізну троянду.“

„Кінчив її кувати в пустелі. Прокинувся серед ночі на холодному піску, прокинувся в захваті й нетерпляччі, кінчивши у сні кувати троянду. Ще бачив я її густу рожевість, ще відчував у руці її вагу і на обличчі — її тепло. Ще тремтів я, і

реальність заповняла мій мозок, а вже все пішло геть, і тільки зоряне небо миготіло наді мною, чуже південне небо. От перед нами, командире, ледве проступає на тьмяно-блакитній високості червона зоря Альдебаран на сході, вона підноситиметься вище й вище, скоро все сузір'я, вісім видимих зір, проступить на потемнілому небі — гострим кутом, журавлиним ключем вічності.

„А тоді наді мною горів Південний Хрест, я лежав у постелі Атакама, на шляху до кордону республіки Перу. І в місті Аріка на березі океану я закінчив мою троянду. Це трапилось у кузні місцевого коваля, під плюскіт океанських хвиль, цвів чагарник якимись дивно-пахучими рожевими квітами. Був 1917 рік.

„І тоді з трояндою я пройшов ще чималий шлях, доки опинився отам під Шолоховим на ділянці твого Донбасівського полку. Я пройшов республіку Перу, Еквадор, Колумбію, потрапив до Європи, скуштував французького концентраційного табору, італійської тюрми, грецької й турецької гостинності, що не була приемнішою за табір та тюрму, і потрапив нарешті до Севастополя, а звідти й до себе в Гуляй-Поле. І я прийшов вчасно і ще допоміг виганяти генерала Денікіна“.

Обабіч шляху вставали височезні пожежі, на сході за Дніпром чути було далеку канонаду, Донбасівський полк рухався безупинно на схід до Кахівки. На троянду, що її Чубенко тримав у руці, падали відблиски заграви. Рожевий туман оповивав осінній степ. Ніч була холодна.

„Тоді, командире, я зустрівся з моїм другом Артемом. Позаторік він був головою Криворізько-Донецької республіки, шахтарської держави робочого класу. Знаю я його ще з Брізбена в Австралії, куди він майже одночасно зі мною приїхав із Шанхая. Ми з ним працювали на прокладці залізниці коло Брізбена. У суботу праця була лише до першої години, а після ми прали білизну, і Артем наспівував його улюбленої: „На високих отрогах Алтая стоит холм, и на нем есть могила совсем забытая“. Потім ми сиділи перед наметами коло вогнищ, їжа лежала на ящику з прибитими до нього ніжками, а ніжки стояли в банках спід консервів, повних води: комашні в Австралії безліч.

„І скільки переговорено тоді біля вогню! Часом після цілоденної роботи ми ходили купатися й ловити рибу, річка була невелика, на гачок чіплялися черепахи й зрідка в'юни, вода чомусь світилася вночі, Південний Хрест сяяв над нами, Артем розповідав, я — слухав.

„Я полюбив Артема—мого вчителя. І, як соняшник завжди повертається до сонця, так я повертався до нього. Ми зустрілися в Донбасі торік, одне одного пізнали, „пам'ятаєш, як ірландців перемогли на канаті?“, а перед нами — свіже поле

бою, діло було на снігу, ще трупи сходили парюю на морозі, „прийшов час,—сказав мені Артем,—до останнього подиху будемо битися за нашу революцію“.

Чубенко подивився на годинник і дав наказ зупинятись. Промчала дорогою якась кінна частина. Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали. Холод проймав до кісток, земля—замерзла, без снігу. Бійці танцювали коло підвід, грілися. Пожежі навколо беззвучно займалися одна за одною. В їхньому світлі—живому й мінливому—то виринала валка підвід Донбасівського полку, то зникала в морозній темряві.

Чубенко взявся обходити полк, минали години глумої ночі, далеко праворучщось дуже горіло, освітлюючи рівну безкошечну просторинь голого степу. Коваль із своїми двома помічниками напоїли коней із степової криниці, дали вівса, чорнобородий Сербин та другий ковалів помічник—веснянкуватий безусий Ляшок спорили. „Рушай“—гукнув невгамовний Чубенко,—рушай донбасівська республіко!*

„І от я,—почав далі оповідати коваль, коли тачанка рушила,—з наказу Артема я повернувся до Гуляй-Поля. Я мав попрацювати біля Махна й зібрати людей. Махно привітався до мене, коли я сидів на ганку. „Дивись, Максиме, я знаю, чим ти дихаєш“,—сказав він мені, проходячи й помахуючи нагайкою. У Гуляй-Полі з ним була його „батькова чорна сотня“ з Кирюшею.

„Махно зібрав на майдані великий сход, казав промову і несподівано ми встряли з ним у дискусію, відчувши, що натовп нас підтримує. Це був прекрасний мітивговий двобій, і всі бачили, що „батько“ програє. Тоді Махно став мовчки слухати про грабунки, контрибуції, бочонки золота, тортури, розстріли, вбивства.

„Коли наш товариш закінчив обвинувальну промову, Махно усміхнувся якось лиховісно. Потім він зійшов з помосту, що його було спеціально вибудовано, пройшов крізь натовп, усі враз розступилися перед ним, він схопив мого товариша за руку і поволік за собою на трибуну. Малого зросту, з баб'ячим обличчям, з довгим попівським волоссям, Махно виглядав смішно, ведучи дебелого хлопця, що з ним диспутовав. Натовп припинився. Ми чекали—про що буде диспутовати Махно далі.

„Батько“ виліз на трибуну, тягнувши свого опонента. Вони стояли перед тисячним натовпом. Тоді Махно мовчки вихопив револьвер і вистрелив у нашого товариша. Натовп одхитнувся од трибуни. Ми почали стріляти, але Махна на трибуні вже не було. І ми поспішили вискочити з натовпу, що раптом став до нас ворожий.

„Ми бігли Гуляй-Подем, відстрілюючись. І, гнані звідусіль, засіли в хатині у товариша Ляшка, хутко позакладли вікна, спровадили стару матір Ляшкову до сусідів, замкнули двері,

підперли їх чим могли, розіклали під руками зброю й патрони, „підходь“, — крикнув хтось із наших, — „контора пише“, і нас було одинадцятєро.

„Я не охочий вихвалитися, але наша контора писала справно. Бій тривав до ночі, стріляти ми вміли, а відступати не було куди. Ми кидали гранати, і на нас кидали гранати, ми стріляли з кулемета, який у нас був, і на нас стріляли з кулеметів, робили все, щоб запалити нашу хату, а запалили хату сусіда, був вітер весняний, рвучкий, він доносив часом запахи озими, іржання коней, кування зозулі.

„Сусідова хата горіла, високе полум'я зносилося під небо, хату гасили, іскри полетіли на повітку й на клуню, зайнялося ще одне подвір'я, нам не давали спочити й на хвилину, все боялися, що ми скористаємося з метушні і втечемо.

„Нас уже мало було живих. З одинадцяти стріляло п'ятєро, та й ті закривавлені від ран своїх і чужих, виснажені й посліплі, глухі від вибухів.

„Ми знали, що життя наше от-от кінчиться, та ми бачили ті тисячі, які прийдуть нам на зміну й докінчать наше діло, завершать нашу боротьбу, вшанують нашу пам'ять. І нам було легко вмирати: смертельний страх не рвав нам серця, мозок не гнітило порожньо прожите життя, ми жили гідно і вмирали мужньо — нам увижалися всі, хто загинув за нашу революцію, ми не знали, чи достойні ми стати хоч близько до тих славних імен.

„Вітер повернув на нашу хату, і вона зайнялася. Махновці припинили стрілянину й чекали, що ми будемо вибігати на подвір'я, ми — теж не стріляли, диму була повна хата, допікав вогонь, упав сволок. І тоді ми заспівали, стоячи в хаті, і співали, доки не погубили свідомості. Ми не змовлялися співати, хтось один почав, і ми зрозуміли, що ця пісня — то останній подарунок, який дає нам життя“.

Ляшок і Сербин, які вислухали все оповідання, оглянулися на коваля.

„Ми співали „Вставай, проклятьем заклейменный“, — сказав Сербин.

Чубенко сидів, тримаючи в руці залізну троянду, високо над ним миготів Альдебаран і все сузір'я — журавлиний ключ вічності. Потім дістав з кишені маленьку книжечку, розгорнув її під світлом навколишніх пожеж, трохи полистав і, складаючи слово до слова, прочитав записане його рукою: „Революция есть война. Это единственная законная, правомерная, справедливая, действительно великая война из всех войн, какие знает история“.

„Ось великі слова, — сказав Чубенко, — слова товариша Леніна“. Чубенко заглибився в книжечку і знову прочитав: „Пролетариат нигде еще в мире и ни разу не выпускал из рук оружия, когда начиналась серьезная борьба, ни разу еще

не уступал проклятому наследию гнета и эксплуатации без того, чтобы померяться силами с врагом“.

„Старі металурги кажуть, — продовжував Чубенко, — що сталь зварити, як життя прожити — і важко, і страшно, і кінець трудний. Ми ж варимо не сталь, а революцію, і як безкрайно треба нагріти піч та якими треба бути майстрами, щоб мати топлення і вилити його у прекрасну форму, і стане тоді слава держава, пролетарська фортеця. А нам, рядовим бійцям, треба любити майбутнє й віддавати йому життя“.

„Нас трьох врятували з полум'я, — сказав коваль, — мене, Ляшка й Сербина. Ми тоді пофарбували тачанку на червоний колір. Щоб пізнавали махновці“.

„Вони нас пізнають і на тім світі, — похмуро озвався Сербин, — так ми їм, собакам, уїлися“.

Червона тачанка просувалася в складі Донбасівського полку до Дніпра. Полк виконував наказ армії. Здалеку повіяло вогкістю, недалеко була мета. На четверту годину ранку зупинилися на високому березі. Дмухав холодний вітер. На задніпровській рівнині лежала Кахівка. Внизу коло води рухалися частини шостої армії, сапери лагодили міст.

„Спасибі за кумпанію, та будьте здорові“ — Чубенко сів на коня, передав наказа — всім зупинитися, від'їхав геть і став дивитися в бінокль. Перед ним за Дніпром була Кахівка. Досвіток жовтневого дня розпочинався похмурий, в тумані. Безкочна молочна рівнина простяглася до обрію, що ледве яснів на сході.

Це був славетний кахівський плацдарм Червоної армії, місце завзятих серпневих боїв з корпусом генерала Слащова та кіннотою генерала Барабовича. Це був нездвигнений острівець на таврійському степу, опертий на широкі води Дніпра, кілька ліній дротяних загороджень, окопи, опорні пункти, легендарна сибірська дивізія займала плацдарм. Кінні атаки генерала Барабовича розбилися об драти та мужність захисників плацдарму, атаки корпусів генералів Слащова та Вітковського не могли роздушити цей кахівський горішок.

На очах у Чубенка плацдарм ожив. У сірому, туманному світанку загорівся бій. У сірому світанку по далекій рівнині зарухалося кілька черепак, і кожна стріляла з гармат та кулеметів, „танки“, — подумав Чубенко. За черепаками сунули хвилі піхоти, панцерники, земля відгукалася на вибухи важких гармат, тисяча кулеметів наче шили кулями велетенські сталеві аркуші.

Поолинові постріли і навіть залпи бійців губилися в цьому землетрусі, Чубенко подумав про тих, що сиділи в окопах під зливою смерті, перед лютістю білої гвардії, проти танків постачальника Врангеля — світового капіталізму.

В окопах сиділи кизелевські гірники, уральські робітники, сибірські партизани — переможці Колчака.

„Вони ще не зустрічалися з танками, вони не витримують

такого штурму,—сказав у голос Чубенко,—хотів би я бути з ними, вмирати поруч“.

Тим часом потроху світало, білі розпочали нову атаку на плацдарм, Чубенко бачив, як підтягалися резерви під захистом танків та панцерників, і маленькі чоловічки вибігли їм назустріч із окопів, вони бігли просто на танки, падали й знову бігли, „таких не залякаєш“,—прошепотів Чубенко, і його серце сповнилося великою гордістю та ніжністю до бійців.

Світало дужче й дужче, і тоді на небі з'явилися самолёти. Чубенко нарахував їх сімнадцять. Вони летіли з півдня, розгорнувшись для атаки і стали бомбити плацдарм. Було страшно дивитися, як уставали вгору вибухи їхніх бомб, злість затрусила всього Чубенка, це було вище його сил дивитися, як загивають друзі, він висмикнув револьвера й вистрелив, не розуміючи сам, що робить.— За мною!—крикнув він.— За мною!—так, наче його загін одразу міг замахати крилами й перелетіти відстань до ворога.

Донбасівський полк затримався коло переправи. Бійці принесли Чубенкові козушка,—ти після тифу кволий“. Дніпро котив важкі сірі хвилі, понтонний міст піднімався й опускався під ногами. Військові частини переправлялися на плацдарм і, нарешті, дійшла черга й до Чубенка. Пізнім осіннім ранком, виконуючи наказ, зійшов він з полком на другий берег, бій на плацдармі то затухав, то спалахував з вулканічною пристрасстю, але був десь далеко.

І взяти участь у битві Чубенкові не довелося: плацдарм відбив всі атаки, захопив двадцять танків та панцерників, розгромив ущент білий корпус. Це була блискаucha перемога. На полі бою залишилися танки. Вони стояли мертві коло тіл своїх господарів. Офіцерські трупи—в чорних гімнастюрках, на рукавах нашито білі черепи з білими кістками, вишито літери: „не боюся нікого, крім бога одного“,—прочитав Чубенко.

Танк „Фельдмаршал Суворов“ лежав на боці, заляпаний кров'ю, з середини курів ще невідомий димок. „Атаман Ермак“ та „За Русь Святую“ горіли, „Фельдмаршал Кутузов“, „Генерал Скобелев“ стояли один коло одного і навкруги них лежало багато трупів червоних бійців, що мужньо йшли на нерівний бій і перемогли.

На свіжій озимині, далеко від окопів сидів білий офіцер. У нього по коліна одірвано обидві ноги. Його ще встигли перев'язати, але в панічному відступі скинули з повозки. Бинти на колінах набрякли кров'ю, офіцер сидів, заплющивши очі, похитуючись, він був без пам'яті чи п'яний. „Наш отец—широкий Дон, наша мати—Россия, всюду нам ведь путь волен, все места родные“—було чути.

І ще Чубенко зустрів невеличкий кінний загін, який віз ховати свого командира.

Це зовсім інша смерть, коли отак умерти — сувора урочистість і сум бійців загону розхвилювали Чубенка, що не раз бачив смерть увічі. І він приєднався до загону, який з гонимими шаблями супроводив свого командира.

А командир лежав на тачанці й дивився в небо, його голова похитувалась в такт ресорам, він похитував головою, наче одно повторював: „як же це я так дався смерті, товариші, як же це я так дався?“, і кучерявий чуб його колихав вітер.

Над перекопською рівниною летять гирилицями осінні хмари, журавлі — нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень. Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Південного фронту. Осінь тисяча дев'яťсот двадцятого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських конит, гуркотить моторами танків та штурмової авіації, рухається армія двох історичних епох.

„Коли говорити про Ватерлоо, — сказав молодий генерал, — я не бачу тут Наполеона Бонапарта“. Він засміявся, цей учорашній кубанський осавул, рудий і рябий, брутальний і драгливий. „Ог він, наш новий генералітет“, — подумав його співрозмовник, генерал з сивим йоржиком на голові.

„Але діло йде до Ватерлоо, — продовжував молодий, — червоних буде розбито й знищено“.

Розмовники сиділи в штабі: молодий сьорбав коньяк, старий — молоко.

„До речі, — сказав старий, поставивши шклянку, — під Ватерлоо ніякого бою й не було“.

„Як не було? А історія?“

„Перший бій був під Ліньї, де Наполеон вщент розгромив пруське військо Блюхера, а сам Блюхер — старий рубака, чесний і мужній, хоч без усякої освіти генерал — упав у рейваху з коня, і його довго не могли знайти. Та у нього був начальником штабу славетний Гнейзенау, товариш великого Шарнгорста, коли вам щось говорять ці імена“.

Молодий промовчав, злісно сьорбнувши коньяку.

„І Гнейзенау, блискуча голова, подав правильний наказ про напрям відступу розбитого пруського війська. А Наполеон тим часом ув'язався до битви з англійським військом Веллінгтона коло гори святого Жана, переломив Веллінгтона і готувався розметати, як слід. Та тут наспіли Гнейзенау з Блюхером, вже раз биті, і допомогли богині Перемозі перейти від Наполеона на інший бік. А Ватерлоо — це назва села, де стояв штаб англійського Веллінгтонового війська року 1815 червня 18“.

В штабі запанувала пауза, в якій чути було далеку канонаду, іржання коней, квіління вітру.

„Військова операція, в якій ворожу силу знищують,— це Канни,— сказав старий генерал.— Вам не доводилось цього вчити, ваше превосходительство?“

Хвацький рябий осавул в генеральських погонах почервонів від злості. Він подивився на старого й подумав, що міг би перерубати його, як лозину. „Ми говоримо про Задніпровську операцію“,— пробурчав він.

„Отже вам не пошкодить знати про Канни,— помалу продовжував старий,— ті Канни, що про них писав і славнозвісний граф Шліффен. У 216 році до нашої ери геніальний карфагенський полководець Ганнібал, маючи 50 тисяч війська, знищив під Каннами 70-тисячну римську армію консула Теренція Варрона. Переможна карфагенська кіннота на чолі з Гасдрубалом перемогла кінноту на правому крилі римського війська, промчала позад усього римського війська і розбила кінноту на лівому крилі римлян. Тоді, завдяки блискучому маневру Ганнібала, римляни одразу змушені були відбиватися на чотири сторони, і карфагенське військо поклато на місці трупом майже всіх римлян. Такі Канни“.

„Так буде з Кахівкою,— сказав молодий.— У римлян— Канни, у червоних— Кахівка.

Генерал з сивим йоржиком похитав головою, „це смілива операція за Дніпром, вона може мати успіх, але генералу Бабієву треба добре стерегтися різних несподіванок“,— мовив він кризь зуби.

Рябий осавул знизав плечима, генеральські погони його настовбурчилися, він знав, що на відстані голоса стоїть його бригада головорізів, яку він у рішучий момент поведе з резерву переслідувати розбитих червоних. „Чи не думаєте ви, ваше превосходительство,— сказав він,— що наш третій корпус та кіннота генерала Бабієва пішли за Дніпро лише для того, щоб повернутися назад?“

Старий генерал допив молоко, пройшовся, шкутильгаючи, до дверей, повернув назад, його дратувала задерикуватість цього мужлана. „Добре, коли — повернутися“,— буркнув генерал.

„Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе,— шорстко проказав далі старий,— і я б не хотів,— зупинився він, дивлячись у вікно,— я б не хотів, щоб це були погані звістки“...

Але до кімнати вбіг офіцер, і в нього не був вигляд доброго вісника, „кінець!“— крикнув він,— „задніпровська операція провалилась! Під Кахівкою пропали всі танки! Свободі!“ Він упав просто на стіл, і на губах у нього показалась піна. Рябий осавул генеральського звання миттю вискочив надвір, і звідти чути було його страшну лайку та безладну команду бригаді.

Перекопська рівнина починається за Дніпром, голе, чорне

безмежжя— без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, неосяжні володіння Фальц-Фейна оточують з усіх боків, мов море— утлі острови, Сонце осіннє недовговічне, рідко показується з хмар, розкиданих, як віниччя, по небі. Кінець жовтня морозний, хрустить суха й замерзла трава. Весни дитинства— далеко, в солоній млі, на рожевих берегах.

І чабанець Данило їде на коні землею свого дитинства. Він став уже чабаном, повним Чабаном, правнуком Данила, сином Ригора. Над ним— осінь і гіркувате осіннє повітря степу. Ні жайворонка в небі, ні чорногуза в траві, ящірки поснули в землі, цвіркунці позамерзали на смерть, і трави всі сухі, сонце не гріє, тільки високо під хмарами летять останні птахи в ірій,— осінь.

Перед Данилом встає прадід, загублений на цій рівнині, устають спогади дитинства, „топчу, топчу ряст“,—шепотить він. Прадід згадувався лагідний і старий, древній голос лунав Данилові в усі тяжкі хвилини його юнацького життя. І тоді де знаходилась сила й відвага, де народжувалась пісня— відзвук волі трудящого роду!

Данило оглядався навкруги— на бідний степ, наче вперше помітивши дитинство його. Він подумав, як він писатиме про це. У нього безліч мислей, про які треба розповісти людям. В його особі рід турбаїв дістане слово на землі!

Він напише історію свого роду, як він ішов довгим столітнім шляхом і прийшов у революцію. Вже хай прадід не рушиться в землі— правнук запам'ятав його слова та батькові злидні, запам'ятав і напише. Це буде довга книга, і ніхто в ній не плакатиме, як не плакав Данило, батько його, дід та прадід, ївши гіркий хліб, роблячи землю на пана та на дуків, б'ючися голірuch і не знавши способу об'єднатися з іншими злидарями.

Книга буде про чотири життя, і його буде четверте, кожне життя починатиметься в книзі з однакового дитинства. Однакові жайворонки співатимуть над чотирма, однакові трави шумітимуть під ногою.

Молодий комісар їхав степом свого дитинства, повертався до полку товарища Шведа, що стояв десь серед голого степу, на самому крайньому фланзі армії.

Молодий комісар добився в штабі одержі й чобіт, і по них треба було послати з загону, розповів, як мерзнуть бійці, день і ніч стоячи на замерзлому степу. Ні топлива, ні захисту, ноги в ганчірках, холодний вітер. Швед обрав собі невеличкий, розвалений хутірець, куди посилав на спочинок резерви. Коней у Шведа було мало, але він вважав себе кінною частиною, полком кавалерії, він кричав: „Переведу в піхоту!“— і це була найдужча погроза.

В штабі Данило не вперше пересвідчився, що полк вважають малорегулярним і не ставлять на відповідальні ділянки

фронту, а Шведа преніжно люблять. В штабі читалися його рапорти, де він гордо сповіщав, що його полк в складі 122 шабель готовий піти куди завгодно. Старий путіловець — начштабу — лише усміхався, „партизанщина“, — казав він вибачливо й водночас лагідно.

Шведові посилалися запити про те, куди він після бою подів полонених врангелівців, але він відповів, що „полонених у нього не було, немає й не буде — в битві за ідеал“. Єдиного комісара він терпів біля себе — Данила. І цьому доводилось день по дню переламувати Шведів характер, щодня наражатися на опір командира.

Яких тільки фантастичних проектів не придумував Швед! Одного разу — це був ні більш, ні менш, як морський десант. Він хотів, нікого, звичайно, не попереджаючи, посадити свій полк на рибальські шхуни й трамбаки, перепливити море й висісти вночі біля Севастополя. Підійти непомітно, заскочити й вирізати штаби, захопити самого Врангеля, коли вдасться, і потім зникнути в кримських горах і там битися, доки підійдуть свої. „Сам Ленін про це знатиме“, — говорив Швед задумливо.

Другим разом його проект знищення Врангеля ледве не закінчився трагічно для нього самого. Вибравши час відсутності комісара („я тобі передав фальшивий виклик до штабу, — пояснював потім Швед, — мені тебе жалко було брати з собою“), Швед переодяг свій загін у форму врангелівського офіцерського полку й рушив на фронт. Він вдало вибрав місце. Він вже лагодився розпочати рейдову операцію, як на нього налетіла червона кінна група. Червоні кіннотчики зіткнулися тут з таким фактом, коли врангелівські офіцери зовсім не прийняли бою, жакливо лаялись і здалися всі до одного.

Данило їхав степом і не міг позбутися думки, почутої в штабі, про невідомий загін, який з'явився в цих місцях. Він пробував співати, пустивши коня кроком, але співав недовго й без почуття. Вітер котив курай та перекотиполе. Коло дороги лежала коняка, вона зрідка підводила голову й немічно оглядала степ. За півкілометра валялась патронна двоколка без коліс, Данило раптом побачив, що земля геть збита копитами.

Він поїхав по слідах, спостерігаючи ознаки швидкого й втомного маршу. Співати вже не починав. Сліди йшли в напрямку до хутірця — бази Шведа. Та ось показався здалеку й сам хутірець. Над ним кружляло гайвороння.

Перше, що побачив молодий комісар, наблизившись до хутірця, був сам Швед в червоних галіфе й босий. Він висів на зламаному снарядам дереві. Жодної живої душі навкруги. На подвір'ї розкидано папери. Труп двох вартових лежали коло ганку з розрубаними головами. Вітрець крутив по подвір'ї сміття й папірці. Сонце прорвалося крізь хмару, щоб

освітлити невеселу картину. І серед тиші й смерті раптом наспівав десь на горіщі півень.

„Гей, хто є?“ — крикнув Данило, не чуючи свого голосу. Він зіліз з коня, кинув повід, кінь пішов за ним. „Хто є?“ — гукнув Данило, обходячи подвір'я, заглядаючи в вікна. Ніхто не озивався. Коло перекинутої кухні скоцюрбився зарубаний куховар — він саме чистив картоплю, коли його застукала смерть, і чиститиме вічно. Коло повітки лежало на купі кілька червоноармійців.

Повернувши за повітку, Данило ледве не збив з ніг живу людину. Це був хлопчик-червоноармієць. Він сидів, притулившись до стіни, побитої кулями, голова його трусилася, губи щось говорили й говорили, беззвучно й безупинно. Вгорі кружляло гайвороння.

Молодий комісар перев'язав хлопчика, напоїв. Дізнався, що білі їхали з червоним прапором, Швед повірив, що вони переодягнені свої, ніякого бою не було.

Так загинув Швед і партизани.

Данило обняв якусь порубану шаблями вишню й відчув неймовірну гіркість, що не давала йому дихати. У голові промайнули всі болі дитинства, образи сирітського приюту й штовхани в наймах. З очей полилися сльози. Вперше в житті Данило заплакав. На цій землі свого дитинства.

Перекопська рівнина, Таврійський степ — були полем великого бою перед Кримом. Дві епохи, зіткнувшись на рівному безмежжі, зводили рахунки. Революційне військо, кероване великим полководцем, взяло до своїх рук ініціативу. Добірна гвардія білих, одягнена й озброєна, з панцерниками, танками, авіацією мусила вишукувати всіх засобів, щоб витримати концентрований удар.

План передбачав оточення й знищення армії Врангеля в Таврії, не допускаючи її відходу в Крим. Шоста армія, відкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям. Легендарна перша кінна армія вийшла всією масою в глибокий тил основних сил Врангеля і закрила й другий шлях до Криму — Чонгар. Друга кінна армія, четверта й тринадцята продовжували виконувати деталі залізного удару. Врангель ринувся до Криму, рятуючись від Канн.

„Перший етап ліквідації Врангеля закінчено. Комбінованими діями всіх армій фронту завдання оточити й знищити головні сили ворога на північ і на північний схід від кримських горловин виконано блискуче. Ворог зазнав величезних утрат, нами захоплено до 20 тисяч полонених, понад 100 гармат, безліч кулеметів, до 100 паротягів і 2 тисячі вагонів та майже всі обози і величезні запаси постачання з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів“.

Командувач переглядав свій наказ військові фронту. Командувач був у шкіряній куртці й білих валянках. Він сидів

у штабі четвертої армії. У нього — довгі вуса, велике чоло, ясні, спокійні очі.

Це був справжній маршал революції. Керуючи п'ятьма арміями, він за місяць удалими маневрами й сміливими операціями розбив Врангеля і тепер сам примчав на передові позиції для останнього штурму.

Це був командувач, створений революцією, і він стояв на висоті вимог військового мистецтва. Він ходив, ледве помітно шкутильгаючи, по невеличкій кмнаті штабу й слухав. Його приємне просте обличчя, обличчя робітника, було весь час спокійно задумливе. Він наче заглибився в свої думки, закований в панцер відповідальності. Відповідальність за життя кожного червоноармійця цілого фронту, відповідальність за фронт перед партією, відповідальність перед новим людством землі, про яке він мріяв і на каторзі.

І життя армії вставало перед ним в усіх дрібницях, як у часто важливіші за нестачу патронів чи людей. Дуже мало фуража, повна відсутність топлыва, води до пиття, морози 10°, брак теплої одежі і голе, холодне небо замість покрівлі над головами.

Командувач оглянув, як зміцнялися берегові батареї, як готувалися позиції, як все жило наступним штурмом. Ніяких технічних засобів у війська не було, вони не встигли прибути за бойовими частинами в темпі навального наступу. Бойові частини сами провадили потрібні роботи — в умовах пронизливого холоду, напівроздягнуті й босі, позбавлені можливості хоч денебудь перегрітися, поїсти гарячого. І жодних скарг на неймовірні умови роботи. Командувач не дивувався, йому був зрозумілий героїзм і відданість його бійців. Він вимагав від них неможливого, і вони виконували неможливе.

Валянок муляв йому ногу. Він перебувся, сівши на цинковий ящик з патронами. Холодний солоний вітер дмухав із заходу.

Підступи до перекопських та чонгарських позицій лежали на рівній місцевості, і самі позиції зміцнені всіма можливими способами. Врангелівські й французькі військові інженери накреслили й провели в життя цілу систему бетонних і земляних споруд. Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було жодних шансів. На перекопських позиціях височів ще Турецький вал старих часів і рів під ним, і коли скласти висоту вала та глибину рова, то виходила перепона на 30 — 40 метрів, обплутана колючим дротом, захищена бетонними окопами, гарматами, бомбометами й кулеметами, підтримувана гарматним вогнем ворожого флоту.

Із штадиву 51 командувач рушив до Перекопу. Було вже надвечір'я. Сутінки й густий туман, за кілька кроків нічого не видно. Безперервний гуркіт гармат. Прожектори з ворожого боку не вгавали й на хвилину. Блискав вогонь гарматних

аллів. Резервні полки 51 дивізії готувалися до останнього штурму. Цілий день стояв густий туман, артилерія не могла стріляти, бійці штурмували позиції ворога майже без гарматної підготовки.

Командувач їхав північним берегом Сиваша. В район дороги потрапляли ворожі снаряди. Загорілася коло дороги скирта соломи. Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний. Його командарми й комдиви знали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами.

Начдива 52 в штабі не було. Він ще минулої ночі разом з полками переправився через Сиваш, і з минулої ночі на Литовському півострові безперервно точиться бій. За цей час бійці нічого не їли, не було води. З півострова — вихід в тил перекопським позиціям, яких ніяк не могла взяти 51 дивізія. Треба триматися на півострові й треба за всяку ціну штурмувати перекопський вал.

В дорозі пили чай. Коло прожекторів ніч була особливо темна. Сміялися, жартували.

На дванадцяту годину ночі командувач прибув до штадиву 15. Начдив із своїми полками — також на Литовському півострові з минулої ночі. Неймовірної завзятості атака не вгадала там. Білі посилювали натиск, кинувши в контратаку найкращу свою дроздовську дивізію з бронемашинами. За півгодини по прибутті командувача до штадиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів. Полки обох дивізій могли опинитися відрізані по той бік Сиваша.

Командувач виявив за даних обставин всю силу характеру й рішучість полководця. Царська каторга й заслання підточили його здоров'я, але загартували волю до перемоги. Військовий талант його дорівнювався більшовицькій наполегливості. Він пам'ятав розмову з Сталіним, організатором та натхненником Південного фронту. Перемога сама не прийде, її треба здобути.

І командувач видає наказ до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно якою завгодно ціною. Мобілізувати мешканців ближчих сел для запобіжних робіт на бродях, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і переходити Сиваш.

Біля третьої години ночі прибула кавдивізія. Командувач оглянув її й зараз таки відпровадив до місця бою. Вода в Сиваші поступово прибувала, броди псувалися, але переправа ще була можлива.

Ще за годину з'явилися й повстанці. Їхній командир та начальник штабу прийшли до командувача. Вони зайшли обережно, мов чекаючи пастки.

Хто знає, які в них були думки, коли вони запропонували свої послуги на врангелівському фронті. Може, їм потрібні

патрони або якась передишка? Може, чорні якісь плани спонукали Махна віддати на допомогу Червоній армії найкращі свої полки на чолі з Каретніковим? Командувач фронту ще з Харкова зважав на все.

Каретніков вислухав терплячі пояснення командувача про причини негайної переправи через Сиваш. Він задумався, поглядаючи на легендарного командувача фронту. Це була не та людина, яку він чекав побачити. Тут не придуришся й не візьмеш криком. Каретніков мовчав. Його начштабу роздівлявся карту, „кіннота не пройде“,— сказав він.

„Ми, революційні повстанці України,— заговорив Каретніков,— разом з вами битимемо Врангеля. Але кіннота моря не перейде“.

„Годину тому,— спокійно відповів командувач,— перейшла кавдивізія. Я чув, що революційні повстанці не захочуть відстати у виконанні свого обов'язку“.

Командувач був зовні спокійний і неквапливий. Він не показував махновцям своєї нетерплячки. Він ставив питання так, що тільки з свого доброго бажання може доручити їм честь перейти Сиваш і стати до бою. Він знав партизанські нориви й не натискав, хоч і мусив зважати й враховувати кожну хвилину. Каретніков відкозиряв і вийшов.

Командувачеві доповіли, що махновці мають міцно в'язані снопи соломи й очерету, приторочені до сидел. Вони добре знали умови переходу через Сиваш і лише відтягали час, боючися якоїсь пастки.

Каретніков і начштабу кілька разів то приходили до командувача, то ніби йшли виконувати наказ. Справа затягалася, Сиваш міг виповнитись водою, і потрібна підмога не дійшла б до Литовського півострова. „Я розцінюю вашу затримку,— сказав нарешті командувач,— як боягузтво. Може, вам краще було б розійтись по домівках?“

Такий прямий удар приголомшив Каретнікова. Він криво посміхнувся й тихо вийшов. Сів на коня, оперезав його нагаєм. Загін помчав до Сиваша.

Тоді прийшло повідомлення із штадиву 51. Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслідують ворога. Це не було закінчення задачі, бо попереду перетинали шлях до Криму міцні юшунські позиції, але падіння Перекопа дозволяло дивізіям на Литовському півострові прилучитися до загального наступу армії.

Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку 9 листопада. Зв'язківці почали передавати наказ. Підпис стояв — „Фрунзе“.

Дводенні бої під Юшунню — завзяті й криваві. Але Юшунь було взято й одночасно героїським штурмом, багнетною ата-

ною 30 дивізія перемогла під Чонгаром. Навальню й нестримно армії вдерлися до Криму.

Івана Половця, командира інтернаціонального загону, на-догнав його комісар Герт. „Яка чудна тачанка, подивись,— сказав Герт,— мені нагадує того повітряного аса¹, що вифарбував свій самолёт на червоний колір. Коли він з'являвся на небі—це виглядало красиво, хоч і непрактично. Проте, певний елемент психічного впливу був“.

„Щось на манер тієї психологічної атаки, котру ми мали на Сиваші“,— зауважив Половець, розглядаючи червону тачанку, яка проїздила поблизу.

„Тісно тут, як на ярмарку“,— сказав малий Сашко Половець, дивлячись праворуч і ліворуч.

На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду—бородань та безвусий, біля кулемета—довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць. „Картина,—засміявся Герт,—в'їзд переможців до останньої твердині барона Врангеля“.

Ззаду долинули якісь вигуки. Скаженим галопом мчали верхівці, торохтіли тачанки, маяли строкаті килими на них. Коні завітчані стрічками, килими звисають аж на колеса, рух, пишнота, опера. „Як поспішають махновці,—сказав Половець,—на Сиваші вони смиренні були“. „Поставити б кулемети,—відповів Герт,—поспішають на грабунок“.

Махновці помітили червону тачанку, пізнали. Група верхівців відокремилася від загону й, не зменшуючи галопу, ринулась до тачанки. Блиснули в повітрі шаблі. На мить тачанка зникла в потоці верхівців. Потім вони розбіглися, як вовки, й почали доганяти своїх.

Все трапилось так блискавично, що Половець з Гертом опам'ягалися лише тоді, коли з тачанки випало двоє людей. І коні в тачанці почали кружляти, ніким не керовані. Пролунали безладні постріли, але махновці були вже далеко. Тачанку зупинили. Звідкілясь узявся Чубенко.

На тачанці поник розрубаною головою на кулемет коваль Максим. По другий бік сидів непошкоджений Данило, розгублено тримаючи в руці залізну троянду. Коваль ще тіпався, як конаючий птах. Наблизились Половець з Гертом. „Твій?“— запитав Половець, побачивши Чубенкові очі. Чубенко одвернувся. „Війна кінчається“,—сказав Герт. „Сталь варитимеш, Чубенко“,—осміхнувся Половець. „Зоря Альдебаран,—для чогось сказав Чубенко,—журавлиний ключ вічності“.

І взяв у Данила троянду.

В мозкові Данила відбилась картина: сонце, осінь, запах смерті, кінський піт, безконечна даль, радість перемоги, стареяр Чубенко з трояндою в руці на воротах Криму.

¹ Ас („туз“) — так звали під час імперіалістичної війни льотчиків, що збили певну кількість ворожих літаків.

МОРСЬКА ЧЕРВОНОФЛОТСЬКА

В рейді покаяться сто якорів.
Сутінь на синіх косах морів.

Димний уранці підводиться крейсер
В бризках від пісні про бурі та рейси,

Весь він — зорею осипана юнь,
Ось він — перед тобою — красунь.

Вип'явши гордо свій срібний кіль,
Бавиться він з танцюристами хвиль.

Промінням прорізаний вимпел закине,
Знає команду крізь дим густосиній.

Трубами в траур блакить. І похмуро
Пасмами бурі, неначебто курить.

Молодо ранок на рейді горить.
В сутіні — сині листи морів.

Звичний свисток, мов крізь сон у матроса —
Чайок ряхтянна хитається розсип.

Ластиді в'ються у чорноморця,
Вітер в лице і просолене сонце.

З піснею вийдемо в море відкрите,
В пісню одягнемось — бурю зустріти.

Чуєш сирен штормову баладу?
Шторми над крейсером нашим — не влада!

Ближче і дужче, розмова морська
Силу потроїть! На повний пускай!

В топках вогненні хитаються гори,
Поршень блискучий ниряє у норі.

Кров розлилась по машиновій сталі:
Нас штормові не злякають провалля!

Чуеш, як дихають рівно мотори?
Бачиш цей хід крізь розлючене море?

Раду безумного валу з вітрами
Крейсер проріже й гвинтами затравить.

Жерла гармат удивляються в далі,
В диму маневровім — ми даль розстріляли.

Вечір червоний на реях горить,
В сутіні сині листи морів.

Ластіці в'ються у чорноморця.
Вітер в лице. І прощається сонце.

З російської переклав
Ігор Муратов.